МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 3

Одеса
2018

Головний редактор:

Наумкіна С. М. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Заступник головного редактора:

Музиченко Г. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Відповідальний секретар:

Ростецька С. І. – к.політ.н., доц., доцент кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Члени редакційної колегії:

Арабаджиєв Д. Ю. – д.політ.н., доц., професор кафедри соціальної роботи
(Запорізький національний технічний університет)

Аркадіуш Адамчик – проф. д-р габ. політології (Університет імені Яна Кохановського в Келцах, РП)

Бабкіна О. В. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політичних наук (Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Гедікова Н. П. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Горбатенко В. П. – д.політ.н., проф., заступник директора (Інститут держави і права НАН України імені В. М. Корецького Національної академії наук України)

Долженков О. О. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Залевськи Єжи – проф. д-р габ. політології (Варшавський університет, РП)

Монолатій І. С. – д.політ.н., проф., професор кафедри політології (ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»)

Парух Вальдемар – проф. д-р габ. політології (Університет імені Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, РП)

Романюк А. С. – д.політ.н., проф., завідувач кафедри політології (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Яковлев Д. В. – д.політ.н., проф., декан факультету правової політології та соціології
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

Ярова Л. В. – д.політ.н., проф., професор кафедри політичних наук і права
(ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»)

Науковий журнал «Politicus» є фаховим виданням на підставі
Наказу МОН України № 241 від 09.03.2016 року (додаток № 9)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету
імені К. Д. Ушинського, протокол 10 від 27 червня 2018 року

Офіційний сайт видання: www.politicus.od.ua

Науковий журнал «Політикус» зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 21499-11299Р від 18.08.2015 р.)

ISSN 2414-9616

© Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського, 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Довбиш М. О.
Економічна криза у Великобританії
в епоху тетчеризму та шляхи її вирішення..... **4**

Іванченко К. О.
Концептуалізація поняття «політична мережа»: основні підходи..... **9**

Іленьків Г. В.
Становище утопії й антиутопії в політичній теорії
наприкінці XX – на початку XXI століть..... **15**

РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

Дем'яненко О. О.
Громадянське суспільство та політична модернізація: основні аспекти кореляції..... **20**

Димова О. В.
Соціальна справедливість як якісний складник політичних трансформацій в Україні..... **27**

Дудка Л. О.
Консультативно-дорадчі органи в контексті сучасної моделі
державно-церковних відносин в Україні..... **33**

Меликли Г. К.
Политические основания современной образовательной модели Азербайджана..... **39**

Пальшков К. Є.
Інституціоналізація політичної опозиції
в країнах Балтії у період відновлення державності..... **44**

Осадчук І. Ю., Литвин В. С.
Атиповість напівпрезидентських систем державного правління
в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам..... **49**

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ СИСТЕМ ТА ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Коппель О. А., Путкарадзе К. З.
Зовнішні фактори еволюції близькосхідної регіональної підсистеми
міжнародних відносин..... **58**

Рижук О. М.
Особливості забезпечення інформаційної безпеки України в умовах російської агресії..... **66**

Сафарова Афет Ага Али кызы
Система европейской безопасности и ее особенности..... **70**

Цирфа Ю. А.
Специфіка патерна управління в контексті становлення
зовнішньополітичної ідентичності держави..... **75**

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Довбиш
Микита Олегович

Економічна криза у Великобританії в епоху тетчеризму та шляхи її вирішення

УДК. 338.124.4:338.34-026.24(410)
DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-4-8

Довбиш Микита Олегович
аспірант кафедри політичних наук і права
Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26, Одеса, Україна

У статті подано теоретичний аналіз економічної кризи кінця 70-х початку 80-х років, періоду прем'єрства Маргарет Тетчер. Проаналізовано шляхи подолання рецесії. Показано, що «тетчеризм» – унікальне явище, в основі якого були чітко сплановані урядові дії та обґрунтовані політичні рішення. Наведені конкретні факти і цифри, що підтверджують унікальність і прогресивність цього феномену.

Ключові слова: *рецесія, інфляція, застій, дефіцит, дотації, профспілки, монетаризм, приватизація, денаціоналізація, лібералізація, стимулювання, стале економічне зростання.*

Вступ. Незважаючи на те, що епоха «тетчеризму» – це феномен минулих років, основні її риси та наслідки мають досить велике значення і сьогодні. Дослідженню різних аспектів діяльності прем'єр-міністра Великобританії, її ролі в соціально-політичному і економічному процесах країни і впливу внутрішнього курсу на зовнішню політику присвячено безліч праць як наукового, так і біографічного жанру.

Але щодо висвітлення політики урядів М. Тетчер у 1979–1990 роках у радянській та пострадянській літературі, то ці дослідження мали здебільшого ідеологічне забарвлення.

У своїх наукових дослідженнях більшість вітчизняних англознавців порушували тільки питання соціально-економічного становища Великої Британії у 80-ті роки. Це, зокрема, праці А.Ф. Трубачука, С.Г. Головка, С.П. Горлянського, І.А. Єремеєва та інших. Особливої наукової уваги заслуговує дисертаційне дослідження О.С. Черевко [7], що присвячено особистості М. Тетчер та її реформаторській діяльності на посаді прем'єр-міністра.

Цей напрям дослідження є дуже важливим у зв'язку з тим, що нині найважливіша відмінність поточної рецесії від попередніх полягає в тому, що вона відбувається в умовах глобалізації – робоча сила, кредити, борги вільно перетинають кордони. Іноземне володіння державними боргами робить неможливими жодні суверенні заходи фінансового регулювання, а відтак, і регулювання економіки в цілому. Іншими словами, держави вже нездатні проводити антикризові реформи самостійно – міжнародні домовленості та неухильне їх дотримання є головною умовою виходу з рецесії.

З огляду на глобалізацію економічних процесів та високий рівень відкритості економіки України, стратегічною метою реформ є світовий досвід виходу з кризи, подолання рецесії. І приклад практичної діяльності М. Тетчер у цьому напряму та його креативне осмислення є актуальним як для політичної науки, так і політичної практики.

Метою статті є визначення основних напрямів внутрішньої політики М. Тетчер, її вплив на соціально-економічну ситуацію в країні в результаті успішних реформ у економічній та соціальній сферах.

Результати. Відтак, як відомо, Велика Британія в 70–80-ті роки перетворилася на застійне суспільство, насамперед, із застійною економікою. Рішення приймалися шляхом підписання угод між урядом, профспілками і підприємцями. Це було суспільство з орієнтацією скоріше на виробника, ніж на покупця.

Консервативний уряд на чолі з Маргарет Тетчер був сповнений рішучості покласти всьому цьому край. Він збирався уповільнити процес довготривалого спаду економіки шляхом політики «монетаризму», скорочення видатків та податкового обкладення, приборкання профспілок, відмові у субсидуванні збанкрутілим підприємствам, які не могли «вижити» самостійно, і «приватизації» промисловості. Уряд М. Тетчер виступав проти корпоратизму, колективізму та кейнсіанства, вважаючи, що інфляція є небезпечнішою за безробіття.

Основними напрямами соціально-економічної діяльності М. Тетчер вважала наступні: по-перше, зупинити інфляцію, посилення якої руйнувало господарське життя країни; по-друге, знизити податки на прибутки корпорацій та особисті доходи, що дало б можливість збільшити інвестиції в еконо-

міку; по-третє, звести до мінімуму державне втручання в господарські та соціальні відносини – бо це негативно впливало на розвиток економіки; по-четверте, «приборкати» тред-юніони, які, на переконання консерваторів, зосередили надмірну владу, що підривало розвиток бізнесу. Отже висунута програма передбачала корінні зміни в соціально-економічній сфері.

З метою зниження темпів інфляції та обсягів грошової маси була збільшена облікова ставка. Своєю чергою, для боротьби з бюджетним дефіцитом застосовувалися вкрай непопулярні заходи: скорочення дотацій державним підприємствам, скорочення допомоги депресивним регіонам, зниження витрат на соціальну сферу (освіта та ЖКГ) [4].

Проте монетаристський експеримент в практичній площині супроводжувався надзвичайно суперечливими, багатофакторними явищами, що відбивали комплекс кризових процесів.

Одним з найважливіших наслідків цього курсу стало масове зростання безробіття. Для боротьби з цим явищем уряд Маргарет Тетчер переглянув систему допомоги безробітним: була урізана соціальна допомога, знято регулювання квартирної плати державою, стимулювалися неповний робочий день, достроковий вихід на пенсію, професійна перепідготовка на більш затребувані спеціальності, переїзд в менш благополучні регіони країни. Крім того, стимулювався розвиток дрібного бізнесу. Незважаючи на значний рівень безробіття на початку і середині 80-х років минулого століття, завдяки відходу від традиційної повоєнної політики повної зайнятості, багато промислових підприємств зуміли значно поліпшити свою конкурентоспроможність, скоротивши витрати. І це, безумовно, сприяло економічному зростанню.

Уряд М. Тетчер виступив за вільне підприємництво, розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Він проводив політику скорочення витрат на соціальні потреби населення й оподаткування, приватизації державних підприємств, відмови від субсидій збанкрутілим підприємствам, урізання влади профспілок.

Реформи зачепили всі сфери господарського життя країни: було обмежено профспілкові права на проведення страйків; у грошовій і банківській системі вводилась монетаристська концепція, яка передбачала жорстке обмеження грошової суми в обігу; здійснювалися стимулювання розвитку приватного бізнесу та обмеження державного підприємництва; проводилось розширення господарської самостійності та фінансової автономії державних компаній; проведено податкову реформу; вживались антиінфляційні заходи.

Для втілення монетарних принципів регулювання економіки передбачались послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення ролі кредитно-грошових інститутів, радикальна зміна структури бюджетного механізму, що виявлялась у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємців.

З 1980 року уряд М. Тетчер почав проведення великомасштабної компанії з денаціоналізації державних підприємств. Особлива увага уряду була спрямована на приватизацію нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, галузь виробництва повітряного транспорту. Важливим напрямом реформи став курс на приватизацію, що значно обмежував державне підприємництво. Зазначимо, що у 70-ті роки в руках держави перебували 95,1% акцій великої автомобільної компанії «Брітіш мотор лейленд корпорейшн», 62,5% акцій електротехнічної компанії «Ферранті». 93,5% сталі вироблялось на підприємствах Британської сталевої корпорації, яка належала державі. За три роки (із серпня 1984 по травень 1987) у приватну власність було передано 9 найважливіших концернів, або близько 33% усієї власності держави у промисловості, в тому числі телекомунікації і підприємства газової промисловості. Державні компанії були виведені із зони сприятливого клімату, який раніше підтримувався урядом. Тепер вони повинні були виживати в умовах конкуренції, а ціни на вироблені ними товари і послуги не підтримувались спеціальними заходами, а повністю визначались умовами ринкової конкуренції. Конкуренція і страх банкрутства підготували ці компанії до підвищення ефективності, відносини з державою будувались на основі контрактів. Характерно, що в приватні руки продавалися тільки прибуткові підприємства. Різко скоротилася частка капіталовкладень в англійську економіку з боку державних органів (центрального уряду і місцевих органів влади) – вона склала всього 25% проти 50%, характерних для періоду перебування при владі лейбористської партії [8, с. 67]

До березня 1981 року, тобто до строку, коли повинні були з'явитися перші успіхи, вдалося лише на декілька відсотків зменшити темпи росту інфляції. Але водночас усі інші економічні показники погіршилися, промислове виробництво впало на 8%. Темпи розорення дрібних підприємств збільшилися. Реальна заробітна плата почала відставати від росту цін. Велика Британія була однією з країн з найвищими податками у світі. Стандартна ставка податку становила 33%, підвищуючись у подальших критеріях прибутку до 83% [8, с. 71].

Відтак, уряд торі збільшив податкові пільги приватному бізнесу. Ставка податку на прибуток найбільших корпорацій була послідовно знижена спочатку до 50%, а потім до 35%. Зросла сума кредитів, наданих банками промисловим компаніям. Були скасовані внески підприємців у фонди соціального страхування. Уряд йшов шляхом послідовного розширення рівня свободи господарської діяльності підприємців. На окремих підприємствах були значно обмежені права профспілок. Були оголошені незаконними всі види страйків солідарності. Стимулювання ділової активності приватних

підприємців позитивно позначилося на загальному ході економічного розвитку Великої Британії.

Ще одним важливим моментом в економічній політиці М. Тетчер була ставка на розвиток дрібного та середнього бізнесу. Враховано було й те, що дрібний і середній бізнес перетворився в нову економічну силу в структурі господарства. Він дуже ефективно взаємодіє з великим бізнесом, в деяких галузях суттєво доповнює його, особливо в сфері обслуговування. Це підтверджується тим фактом, що у 1989 році у Великобританії щотижня виникало 1500 дрібних підприємств. Фірми, на яких працювало менше 20 осіб, складали 96% від усіх 2,5 млн наявних тоді англійських фірм [6].

Реприватизація, проведена неоконсервативним урядом, перетворювала в акціонерів мільйони британських робітників і службовців. Наприкінці 80-х років Велика Британія піднялася на друге місце у світі, після США, за кількістю акціонерів. Важливою складовою частиною економічної політики неоконсерваторів була всебічна підтримка дрібних і середніх власників шляхом надання позик, юридичного консультування, пільгового оподаткування. Внаслідок цього зростав прошарок дрібних і середніх бізнесменів. Цілеспрямовано формуючи «суспільство власників», уряд провів також реформи житлового господарства і медичного обслуговування. Приватизація муніципальних квартир у поєднанні з всебічним заохоченням приватного будівництва повинні були закріпити почуття власності в громадян країни.

І вже у другій половині 80-х років цілеспрямована діяльність уряду М. Тетчер дала конкретні результати. В 1986 році безробіття в країні значно зменшилося. Темпи інфляції впали до 3%, прибутки споживачів порівняно із попереднім роком зросли на 6%, обсяг промислового виробництва зростав щоквартально на 1,2% (найбільший приріст – після 1980 року). Багатомісячний дефіцит у зовнішній торгівлі, нарешті, змінився позитивним сальдо у 132 млн дол. [8, с. 91].

Відбулися позитивні зміни й у соціальній сфері. На зміну жорсткій економії перших років прийшло підвищення заробітної плати у розмірі 22% протягом 1987–1988 рр.

Приватизація була однією з форм реорганізації державного сектора. Отже, проводячи приватизацію, уряд хотів зменшити дефіцит державного бюджету, акціонувати населення, підвищити конкурентоспроможність підприємств. Близько 40% підприємств, націоналізованих у 1945–1979 роках, були передані у приватні руки [5, с. 16].

Політика реприватизації мала певні результати не лише в економічному, а й у соціальному плані. Вона призвела до зростання реальних доходів населення з 2,8% у 1985 році – до 4,2% у 1986 році [8, с. 111]. Ставка, яку зробили консерватори на приватних власників, проголошення своєрідної програми «народного капіталізму», сприяла певною мірою розширенню «середнього класу». За підрахунками щотижневика «Економіст», у 1979 році лише половина англійців мали приватні будинки [8, с. 112]. Влітку 1987 року їх стало дві третини.

До кінця свого строку перебування при владі першому уряду М. Тетчер вдалося подолати спад економіки. Валовий національний продукт впав на 5% у період між першою половиною 1979 року і найнижчою відміткою рецесії – першій половині 1981 року. З 1982 року починається щорічний зріст виробництва, а з 1983 року – збільшення зайнятості. Згодом зростання промислового виробництва впевнено набирало темпи, і у 1988 році ВНП був на 21% вище, ніж у 1979 і майже на 27% вище ніж у 1981 році. Реальне оздоровлення інвестиційного клімату відбулося до середини 1980-х років, після чого інвестиції почали швидко зростати. У 1983 році імпорт промислових товарів у Великій Британії вперше за мирного часу перевищив експорт. Зросла сфера послуг, позитивний платіжний баланс досягався небаченими прибутками і торгівлею непромисловими товарами. Неоконсервативному уряду на чолі з М. Тетчер упродовж 1979–1990 років вдалося приватизувати одержані у 1945–1960 роках збиткові галузі та корпорації, широко запроваджувати ринкові відносини, відродити потужну верству середнього та дрібного бізнесу, що сприяло не тільки загальному оздоровленню економіки і суспільного життя, але й суттєвому поліпшенню позиції Великої Британії серед індустріально розвинених країн світу. У ході втілення своєї програми нові торі домоглися докорінної реструктуризації британського суспільства, створивши одинадцяти мільйонну армію власників акцій, середніх та дрібних підприємців [1, с. 24].

Щодо антиінфляційних заходів, важливе місце надавалося обмеженню прав тред-юніонів в організації виробництва, підборі кадрів і визначенні розмірів зарплати в окремих галузях виробництва. Про «надмірну владу» профспілок, які постійно домагалися необґрунтованого підвищення зарплати і зайнятості, заговорили ще у 60-і роки, коли аналізували «хвороби» англійської економіки. Замість підтримки технічних нововведень та інших заходів, які сприяли б підвищенню продуктивності праці, тред-юніони своїми періодичними страйками з вимогами про підвищення платні спричиняли скорочення виробництва, розгортання інфляційних процесів. Щодо тред-юніонів, М. Тетчер діяла спочатку дуже обачно, дотримуючись тактики поступового «закручування гайок». Перші законопроекти обмежували пікетування і солідарні дії, запроваджувалися голосування поштою в процесі вибору керівництва та прийнятті рішень про організацію страйку. Було суттєво скорочено функції керівників тред-юніонів і повноваження Національної ради економічного розвитку. Така переорієнтація діяльності тред-юніонів щодо питань охорони праці, перепідготовки кадрів і працевлаштування людей обмежувала повноваження керівників профспілок [2, с. 25].

Отже трансформація суспільства, а також цілеспрямовані законодавчі акти про зайнятість значною мірою послабили деструктивну роль тред-юніонів, знизили напругу страйкової боротьби, сприяли встановленню в країні соціальної злагоди. Головними складниками практичної реформатської діяльності й економічної політики М. Тетчер варто вважати такі: відродження британської економіки, чітке розмежування прав та обов'язків між урядом і профспілками; відтворення прогресивної системи заробітної плати, що мало забезпечити стабілізацію економічного життя; значне скорочення податків на високі прибутки, що сприяло залученню нових інвестицій та інтенсифікації приватної ділової активності. виробництва, а з 1983 року – збільшення зайнятості.

Один з найвідоміших дослідників особистості М. Тетчер, її біограф К. Огден, вважав, що «найбільш значним конкретним досягненням» М. Тетчер є «вилікування від англійської хвороби». Влада не хотіла змін, було дуже багато опору, але вона трансформувала економіку – без неї цього б не сталося» [3, с. 260].

Висновки. Отже політика, яку проводила М. Тетчер, була жорсткою, але не догматичною. Вона вміла вчасно знайти проблему і внести корективи в економічну політику.

Завдяки вжитим нею жорстким і непопулярним заходам у економіці та соціальній сфері, вдалося домогтися стабільного економічного зростання.

Зниження інфляції було головним пріоритетом. Жорстка бюджетна політика, яка мала на меті контроль державних витрат у поєднанні з жорсткою грошово-кредитною політикою, була спрямована на зниження інфляційних очікувань. Зменшення впливу домінуючого державного сектору стало своєрідним викликом. Державний сектор був змушений відступити з багатьох сфер промисловості. Ще однією ключовою особливістю економічної політики М. Тетчер стала реформа стимулювання пропозиції, що мала на меті збільшення виробництва і зменшення впливу профспілок. Неоліберальна політика Маргарет Тетчер торкнулася не тільки сфери економіки, фінансів і трудових відносин, а й соціальної сфери, на яку уряд країни прагнув поширити ті ж самі принципи і використовувати ідентичну стратегію – зниження витрат, приватизація і перегулювання.

Домігшись у результаті активної антиінфляційної політики фінансової стабільності в країні, уряд від середини 80-х років отримав можливість суттєво збільшити видатки на проведення модернізації технологічної бази промисловості. На відміну від попередньої практики лейбористів, які здійснювали дотацію збиткових підприємств, неоконсервативний уряд вкладав інвестиції передусім у високорентабельні галузі виробництва: електронну, автомобілебудівну, хімічну промисловості.

Реформування соціально-економічного та політичного життя призвело до всеохоплюючої модернізації країни, осучаснення її подоби. Одинадцятирічний період перебування уряду М. Тетчер при владі відзначався винятковими успіхами в усіх царинах життя країни. Жоден із британських урядів XX ст. не досягав таких рекордних успіхів за порівняно короткий період. Не випадково політика неоконсерваторів увійшла в історію Великої Британії під назвою «період "тетчеризму"». Треба також зазначити, що політика уряду М. Тетчер цілком стверджує тезу про те, що темпи виходу з кризи залежать не стільки від макроекономічних трендів, скільки від прийнятих політичних рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васинская И.А. Внутренняя экономическая политика первого правительства М. Тэтчер (1979–1983 гг.). М., 2000.
2. Головко С.Г. Консервативна політика реформування британського тред-юніонізму в 1980–1990 рр. К.: Знання. 1999.
3. Огден К. Маргарет Тэтчер: женщина у власти. М.: Известия. 1992.
4. Перегудов С.П. Тэтчер и тэтчеризм. М.: Наука, 2006.
5. Трубайчук А.Ф. Великобританія: соціально-економічні наслідки «тетчеризму». К. Знання, 1988.
6. Трубайчук А.Ф. Черевко О.С. Особливості соціально-економічної політики британських консерваторів у 1979–1990 рр. УІЖ. К.: Наукова думка. 1999. № 2. С. 125–133; № 3. С. 88–97.
7. Черевко О.С. Нарис політичної біографії Маргарет Тетчер. Людина і політика. К.: Адель, 1999. № 4. С. 64–70.
8. Черевко Оксана Степанівна. Маргарет Тетчер та її реформаторська діяльність на чолі консервативного уряду Великої Британії (1979–1990 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. К., 2001. 195 арк. Бібліогр.: арк. 180–195.

REFERENCES:

1. Vasinskaya I.A. Vnutrennyaya ekonomicheskaya politika pervogo pravitelstva M. Tetcher (1979–1983 gg.). M., 2000.
2. Golovko S.G. Konservativna politika reformuvannya britanskogo tred-yunionizmu v 1980–1990 rr. K.: Znannya. 1999.
3. Ogden K. Margaret Tetcher: zhenschina u vlasti. M.: Izvestiya. 1992.
4. Peregudov S.P. Tetcher i tetcherizm. M.: Nauka, 2006.
5. Trubaychuk A.F. Velikobritaniya: socialno-ekonomichni naslidki «tetcherizmu». K. Znannya, 1988.
6. Trubaychuk A.F. Cherevko O.S. Osoblivosti socialno-ekonomichnoї politiki britanskih konservatoriv u 1979–1990 rr. UIZh. K.: Naukova dumka. 1999. № 2. S. 125–133; № 3. S. 88–97.
7. Cherevko O.S. Naris politichnoї biografiї Margaret Tetcher. Lyudina i politika. K.: Adel, 1999. № 4. S. 64–70.
8. Cherevko Oksana Stepanivna. Margaret Tetcher ta її reformatorska diyalnist na choli konservativnogo uryadu Velikoї Britaniї (1979–1990 rr.): Dis. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Nacionalniy pedagogichniy un-t imeni M. P. Dragomanova. K., 2001. 195 ark. Bibliogr.: ark. 180–195.

The economic crisis in the era of Thatcherism in the UK and the way his permission

Dovbysh Mykyta Olehovych

Postgraduate Student,
Department of political science and law
South Ukrainian national pedagogical University
named after K.D. Ushinsky
Staroportofrankovskaya str., 26,
Odessa, Ukraine

The article provides a theoretical analysis of the economic crisis of the late 70's early 80's, the period of Prime Minister Margaret Thatcher. The ways of overcoming the recession are analyzed. It is shown, that «Thatcherism» is a unique phenomenon, which was clearly planned governmental actions and accurate political decisions. Provides concrete facts and figures that confirm the uniqueness and progressively of this phenomenon.

Key words: *recession, inflation, stagnation, deficit, subsidies, trade unions, monetarism, privatization, denationalization, liberalization, stimulation, sustainable economic growth.*

Іванченко
Катерина Олександрівна

Концептуалізація поняття «політична мережа»: основні підходи

УДК 32–027.21:316.77
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-9-14

Іванченко Катерина Олександрівна
аспірант кафедри політичних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

У статті досліджуються різні підходи до визначення місця мережі у політиці. На основі проаналізованої літератури робиться спроба дати універсальне визначення поняттю «політична мережа».

Ключові слова: *мережа, політична мережа, мережевий підхід, публічна політика, політичні рішення.*

Вступ. Із розвитком демократії та переходом до нового типу суспільства почало змінюватися традиційне розуміння ролі держави й політики. Відбулося збільшення ролі громадян у прийнятті політичних рішень, що призвело до швидкого розвитку й ускладнення горизонтальних соціальних зв'язків, сплетіння різноманітних громадянських інститутів і рухів у цілісну мережу. Саме ці зміни сприяли появі праць західних науковців, які почали досліджувати явище політичних мереж. Серед них фундаментальними є праці Р. Родеса, Т. Бьорцель, Д. Марша, Л. Сморгунова й інших.

Мета та завдання. Незважаючи на велику кількість досліджень, які присвячені мережам у політиці, єдиного визначення цього явища досі немає. Крім того, у вітчизняній науці концепт політичної мережі майже не досліджений.

Виходячи із цього, метою статті є аналіз різних підходів до визначення політичної мережі та спроба дати універсальне визначення цього явища.

Результати. Загалом поняття «мережа» з'явилося в соціальних науках у 40–50-х рр. XX ст. Спочатку воно використовувалася для аналізу взаємин і взаємозв'язків у сферах, що перебувають у полі зору соціальної психології, соціології та менеджменту. Проте вже в 60–70-х рр. XX ст. ідея мереж починає розглядатися в політологічних дослідженнях, насамперед в аналізі державної політики. Зокрема, у кінці 1970-х рр. серед учених з'являється поняття «мережа», яке розуміється як набір вузлів, що зв'язуються, чи як структури взаємного зв'язку; як сформована група людей, які прагнуть досягти спільної мети через добровільну співпрацю. Трохи пізніше виникає й розуміння політичної мережі, що визначається як «набір відносно стійких неієрархічних взаємозалежних відносин, що поєднують множину акторів, які поділяють спільні інтереси щодо політики й обмінюються ресурсами для досягнення визначеної мети шляхом налагодження відносин співробітництва» [5].

Після цього вже на початку 1980-х рр. поняття «мережа» стало широко використовуватися для аналізу публічної політики, що стало відповідною реакцією на структурні зміни в політиці [2, с. 86]: поступову втрату впливу держави на весь комплекс питань вироблення та здійснення публічної політики; зростання вимог суспільства до змісту політики.

Таким чином, із моменту виникнення поняття «політична мережа» в науковій літературі з'явилося багато дослідників, які з різних аспектів трактують це поняття. Зарубіжними науковцями неодноразово здійснювалися спроби класифікації наявних у цій галузі напрацювань.

Д. Марш запропонував розмежовувати літературу з дослідження політичних мереж на європейську, американську та британську [16]. Так, європейський напрям теорії політичних мереж розвивався під впливом досліджень інституційного дизайну Європейського Союзу й представлений роботами Е. Бомберг, Т. Берцель, Д. Марша, Дж. Петерсона, Р. Родеса. Спільною в працях європейських дослідників є теза про зумовленість вироблення політичних рішень участю неформальних акторів і прагнення пояснити причини та засоби медіації інтересів крізь механізми, які є відмінними як від трансакцій між окремими акторами у відкритих ринках, так і від ієрархій, у яких уряд (або будь-який інший учасник) створює систему контролю. Отже, європейські вчені звертають увагу на мережі в політиці як сучасну форму державного управління, відмінну від ієрархії й ринку.

Британці вважають плідним використання мережевого підходу під час дослідження взаємодії держави та зацікавлених груп. Тут концепція політичних мереж протиставляється плюралістичному й корпоративістському підходам, використовуваним для опису посередництва інтересів [8].

Натомість американські дослідники більшою мірою зосереджені на проблемі формування мереж представництва інтересів, заснованих на взаємодії урядових, місцевих і бізнес-структур (Дж. Марч і Й. Олсен, Л. О'тул, М. Райт, Х. Хекло й інші). Цей підхід отримав назву «залізного три-

кутника». Він розкриває процес вироблення політичних рішень як такий, що відбувається в мережі взаємодоповнюючих відносин між законодавцями. Однак така класифікація не охоплює всі підходи до вивчення політичних мереж, що зумовлює необхідність подальшого аналізу та класифікації наявної літератури. Тому можна виокремити п'ять підходів до визначення поняття «політична мережа».

Представники першого підходу під час дослідження політичних мереж беруть за основу аналіз зв'язків між політичними акторами (Р. Родес, Д. Марш, Т. Берцель, Л. О'тул, С. Роккан, П. Джон, Л. Сморгунов).

На думку Т. Берцель, політична мережа являє собою набір відносно стабільних взаємовідносин, за природою – неієрархічних і взаємозалежних, що поєднують різних акторів (учасників), які поділяють відносно політики спільні інтереси і які обмінюються ресурсами для того, щоб просунути свої інтереси, визнаючи при цьому, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей [13].

Д. Марш зазначав, що політичні мережі – це загальний термін, що позначає різні види мереж, які існують, починаючи від стабільних, високо інтегрованих політичних співтовариств з обмеженим складом і закінчуючи нестабільними слабко інтегрованими проблемними мережами з великою кількістю учасників [16]. Мережі передбачають для своїх членів наявність певних спільних цілей і загального світогляду. Така «зв'язаність» дає можливості для передачі й обміну досвідом, що є важливим атрибутом для розвитку новацій і конкуренції [16].

Для Р. Родеса політичні мережі формуються в різних секторах політики сучасної держави та є комплексом структурних взаємовідносин між політичними інститутами держави та суспільства. Він підкреслює значення саме інституційного складника політичної мережі та її обмеженість певними секторальними інтересами. Р. Родес включає в розгляд і обмін ресурсами між членами мережі в процесі налагодження стосунків [17].

Згідно з Л. О'Тулом, мережі включають у себе корпоративні ставки між агентами, міжуправлінські структури програмного менеджменту, складну множину угод і державно-приватне партнерство. Вони також містять системи надання послуг, засновані на комплексі провайдерів, які можуть включати публічні агентства, приватні фірми, неприбуткові та навіть засновані волонтерами організації, пов'язані взаємозалежністю й інтересами, закріпленими певною спільною програмою [18].

П. Джон акцентує увагу на відносинах між різними типами владних учасників, на близькості зв'язків між державним апаратом та інститутами громадянського суспільства. Важливим у зв'язку з цим є й твердження дослідника, що влада прихованих мереж політичних акторів загострює одну з головних проблем ліберальної демократії – необхідність підзвітності та прозорості діяльності політичних учасників. Особливу увагу привертає думка П. Джона про те, що там, де є політика, є й усі підстави для виникнення мереж політичних акторів, оскільки залучені організації й інші учасники формують зв'язки між собою [6, с. 21].

Не можна також не відзначити і внесок відомого норвезького політолога С. Роккана, який виступав із позицій неоінституціоналізму та «постплюралізму». Він неодноразово використовував термін «мережі» [3] і, що більш важливо, надавав їх існуванню в політичній системі досить велике значення. С. Роккан вважав мережеві структури, які об'єднують приватних і державних акторів, важливими додатковими чи паралельними каналами, що забезпечують облік численних інтересів у процесі прийняття політичних рішень.

Серед російських учених вагомий внесок у дослідження політичних мереж зробив Л. Сморгунов. Політичну мережу він окреслює як систему державних і недержавних утворень у певній сфері політики, котрі взаємодіють між собою на основі певної ресурсної залежності з метою досягнення згоди з приводу тих політичних питань, які цікавлять усіх учасників мережі. Також Л. Сморгунов відзначає, що мережевий підхід змінює розуміння держави як основного агента політики; на противагу ідеї домінуючої ролі держави у виробленні політики, мережа привносить розуміння ролевої рівності держави та її інститутів поряд з іншими політичними акторами у виробництві політичних рішень. Держава в концепції політичних мереж втрачає свою відносну незалежність у політиці, оскільки змушена вступати у взаємодію з іншими агентами політики й обмінюватися з ними своїми ресурсами [3].

До другого підходу слід віднести праці, які орієнтовані на дослідження проблем кооперації політичних акторів, що формують політичні мережі на глобальному, європейському, національному чи регіональному рівнях.

Передовсім звернемо увагу на статтю У. Коулмана й Е. Пьорла, де зазначається, шо мережевий підхід до політики насамперед був розроблений для аналізу взаємодії акторів на національному та місцевому рівнях. Однак розширення учасників міжнаціональних і міжурядових відносин сприяло активному зверненню уваги науковців на можливості підходів до досліджень багаторівневих політичних мереж [6, с. 23].

Аналіз літератури показав, що є деякі розбіжності в працях науковців стосовно питання співробітництва різнорівневих політичних акторів. Так, на думку П. Шихарєва, комбінація акторів різного рівня в суспільно-політичній мережі (куди можуть бути включені індивіди, групи, фірми, держава) є

особливою характеристикою перехідного періоду на постсоціалістичному просторі [12]. У той же час дослідження взаємодії приватних, публічних, міжнародних учасників, які формують політичні мережі, що проводилися Г. Фолкнер, У. Коулманом, Е. Пьорлом та іншими, показали, що подібне явище не має специфічного «постсоціалістичного» характеру та наявне й у європейських державах.

К. Анселл розвинув ідею про наявність мережевої політії, яка позначає взаємодію різнорівневих акторів, що виявляються вертикально та горизонтально. У колективному дослідженні К. Анселла, К. Парсонса та К. Дардена доведено, що у відносинах національних і регіональних акторів досить часто виникають дуальні політичні мережі, які фіксують наявні в багаторівневому співробітництві альянси та коаліції, що з часом постійно змінюються [6, с. 20].

До цієї ж групи відносимо й дослідження М. Пьоркмана, у якому вчений прагнув дати відповідь на запитання, яким чином удається досягати ефективного впровадження політики за умов наявності багаторівневих політичних спільнот і відсутності механізмів ієрархічного управління. Заслуговує на увагу його думка про те, що участь різних акторів у політичних мережах лише частково визначається апріорі, тобто важливого значення набувають специфічні здібності претендентів, які є необхідними для мотивації та координації множини акторів різного рівня.

Російська дослідниця Ю. Бризгунова вважає за доцільне розглядати регіональну владу як складову частину системи політичних мереж. Такий підхід дозволив їй виокремити регіональних акторів, які входять до загальної структури мережі, що існує на державному рівні [12].

К. Дінгверс розвиває ідею глобальної громадської політичної мережі як трисекторної співпраці урядовців, бізнесменів і представників громадського суспільства, тобто мережі, у якій учасники намагаються вирішити складні проблеми, що не можуть бути подолані одноосібно, а лише за сприяння всіх акторів. Дослідник також звертає увагу на необхідність розрізнення домінантних учасників і контракторів, які відіграють другорядну роль [12].

Таким чином, аналіз робіт, віднесених до другого підходу, засвідчив значну зацікавленість дослідників проблемою взаємодії акторів у різнорівневих політичних мережах. Слід зазначити, що увага більшості вчених була передовсім сфокусована на ідеї щодо необхідності горизонтальної координації та співпраці між акторами, проте ними не пропонувалися конкретні кроки для її реалізації.

Третій підхід аналізує окремі аспекти взаємодії акторів у політичній мережі (партнерство, соціальний капітал, політична довіра, взаємозалежність тощо).

У політичних аналізах соціальний капітал показує взаємозалежність між зв'язками актора, його позицією в мережі та такими результатами, як влада, лідерство, мобільність. Аналіз соціального капіталу, що є в мережі (зокрема суспільно-політичній), було проведено Р. Бьортом.

Слід зазначити, що мережа – договірна структура, яка складається з набору контрактів, що виникають на основі узгоджених формальних і неформальних правил комунікації. У політичних мережах діє особлива культура консенсусу.

Довіра як обов'язковий компонент мережі була виокремлена в дослідженнях П. Бурдьє, Ф. Фукуями й П. Штомпки. У разі політичних мереж ідеться не про міжособистісну, а про вимушену довіру, яка ґрунтується не на вірі в індивідуальну чесність людини, а на сподівання щодо спроможності мережі примусити індивіда дотримуватись умов і правил взаємодії.

Інший дослідник, Б. Коулман, звертає увагу на якість зв'язків між акторами та доводить, що наявність сильних та інтенсивних контактів у суспільно-політичній мережі забезпечує можливість її членам використовувати наявні норми та потоки інформації для отримання особистих і грошових благ [3]. Беручи до уваги економічний характер передумов виникнення співпраці, Н. Бучен, Р. Кроусон і Р. Дейвз зазначали, що суб'єкт довіряє іншому для того, щоб отримати певні вигоди [3]. Альтернативним виявилося дослідження лауреата Нобелівської премії в економіці К. Арроу, який зазначав, що фактично кожна здійснювана комерційна трансакція вже містить у собі елемент довіри. На його думку, причини економічної відсталості можуть бути пояснені відсутністю взаємної довіри [2].

Отже, аналіз робіт, віднесених до третього підходу, показав, що дослідження соціального капіталу, довіри, які формуються в політичних мережах, відбувається в основному силами західних дослідників. Учені на пострадянських теренах тільки починають долучатися до дослідження вказаних проблем.

Дослідження, віднесені до четвертого підходу, роблять акцент на причинах виникнення членства в політичній мережі та структурних характеристиках, зокрема, рольової диференціації. Так, Т. Кьоніг, Т. Брьонінгер, К. Хей і Ф. Нунан намагаються пояснити механізми формування зв'язків між акторами в політичних мережах. Зокрема, Ф. Нунан вважає, що членство в політичній мережі залежить від таких факторів: набутої репутації актора, наявних у нього ресурсів і, що важливо, відносин із державними службовцями і впливовими політиками [3]. Аналізуючи причини виникнення політичної мережі, дослідниця акцентує увагу на тому, що актори формують політичні мережі для того, щоб збирати інформацію з певної проблеми політичного характеру й обміню-

ватися нею, розробляти плани, формувати стратегії спільної діяльності та досягати поставлених цілей.

Інший учений, К. Хей, висунув цікаву гіпотезу щодо причин, які визначають формування політичної мережі. Так, на його думку, учасники будуть об'єднуватися або на основі довготермінового стратегічного плану, або навколо короткострокової політичної ініціативи. Важливим є й акцент дослідника на тому, що для виникнення політичної мережі потрібно не лише визнання та розуміння потенціалу для отримання взаємної вигоди та покращення позицій, але й бажання та можливості акторів надавати часові, грошові, кадрові ресурси іншим учасникам мережі та їх готовність частково обмежити власний суверенітет [15].

Т. Кьоніг і Т. Брьонінгер намагалися пояснити поведінку акторів під час формування політичної мережі та прослідкувати вплив політичних інститутів і механізмів прийняття політичних рішень на налагодження контактів між акторами мережі. У результаті проведеного ними емпіричного дослідження були зроблені цікаві висновки. З'ясувалося, що не лише наявність однакових політичних преференцій визначає вибір акторів політичної мережі, значний вплив також справляє модель політико-владної взаємодії в кожній окремій країні [3].

Згідно з поглядом Р. Борта, вдалий вибір партнерів забезпечує доступ до інформації й інших ресурсів, які важко отримати в інший спосіб і які допомагають підвищити ефективність функціонування структури суспільно-політичної мережі в цілому [3].

Дослідження, проведене В. Ігальфуцом, М. Ціммерманном і К. Села-Сонде, показало, що ролі в мережі розподіляються спонтанно. У дослідженні виділені такі основні ролі учасників: лідери, конформісти й експлуататори. Важливою є ідея вчених щодо можливості акторів суспільно-політичної мережі змінювати партнерів, яку вони називають «пластичністю». Слід зазначити, що праці, віднесені до четвертого підходу, спрямовані на дослідження наслідків і результатів наявності мережевих структур, і лише незначна частка наукових пошуків стосується причин виникнення мережевих структур і їх розвитку.

П'ятий підхід спрямований на аналіз динаміки політичної мережі – напряму досліджень, який тільки формується та має назву «networking». Досліджуючи цей аспект, учені, насамперед, намагаються проаналізувати вплив екзогенних і ендогенних факторів на динаміку розвитку політичної мережі, еволюцію її структури.

Зокрема, Г. Фолкнер і В. Мюллер, досліджуючи політичні мережі Австрії у зв'язку зі вступом останньої до Європейського Союзу, зробили висновки про те, що політична мережа є досить уразливою щодо зовнішніх впливів. Так, результати показали, що встановлення нових формальних правил прийняття політичних рішень, збільшення кількості політичних акторів відобразилося на структурі політичних мереж, учасники яких змушені були змінювати стратегії своєї поведінки, призвичаюватися до нових правил гри; разом із тим наявні політичні мережі не припинили свого існування, а лише частково трансформувалися [8].

М-Х. Чанг і Дж. Гаррінгтон зробили спробу побудувати обчислювальну модель для оцінки розвитку соціальної (зокрема й політичної) мережі, її структури на етапі виникнення та довгострокового функціонування.

Слід зазначити, що розвиток суспільно-політичної мережі в окремих випадках може передбачати її трансформацію в ієрархічну структуру. На думку В. Сєргєєва та К. Сєргєєва, політичні мережі в ієрархічних структурах виступають свого роду «резервними механізмами» стабілізації [6].

Висновки. Отже, проаналізувавши безліч підходів західних дослідників до поняття «політична мережа», можна зробити висновок про те, що ключовим принципом, який береться за основу всіх підходів до визначення політичних мереж, є те, що саме відносини між акторами, а не атрибути окремих акторів, відіграють ключову роль у процесі вироблення політичних рішень. Слід зазначити, що саме зв'язки між акторами формують структуру мережі, визначають поведінку її учасників і щільність об'єднання.

Таким чином, політична мережа – об'єднання суб'єктів, які взаємодіють між собою на основі ресурсної залежності з метою досягнення загальної згоди з приводу питання, що має політичний характер, використовуючи формальні та неформальні правила поведінки та норми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барсукова С. Вынужденное доверие сетевого мира. Полис: Полит. исслед. 2001. № 1. С. 52–60.

2. Богуславська К. Становлення та розвиток мережевого підходу до вивчення політичних процесів. Політичний менеджмент. 2006. № 4 (19). С. 80–88.

3. Богуславська К. Характеристика та інтерпретація параметрів політичних мереж для дослідження взаємодії політичних акторів. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. К.: Знання України, 2007. Вип. 36. С. 18–27.

4. Котуков В. Політико-управлінські мережі як чинник модернізації державного управління. Державне управління та місцеве самоврядування. Х.: 2014, Вип. 2(21). С. 119–128.

5. Молодцов О. Сутність політичної мережі як моделі представництва та реалізації інтересів суб'єктів територіального розвитку. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/05-MOLODCOV.pdf.

6. Молодцов О. Проблема інституційного забезпечення місцевого та регіонального розвитку: пошук варіантів вирішення. Управління сучасним містом. 2002. № 1–3 (5). С. 108–115.

7. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал та політична участь. Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. 2002. Випуск 4. С. 232–264.

8. Ситник С. Мережева структура публічної політики. Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». № 5, 2011. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=283.

9. Сергєєв В. Мережний вимір громадянського суспільства. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. Наук. журнал. Д., 2011. Вип. 1 (2). С. 247–254.

10. Сморгунов Л. Политические сети, информационные технологии и публичное управление: переход от концепции «E-Government» к «E-Governance». URL: infosocru/2005/thes/68.pdf.

11. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология: учебник. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 472 с.

12. Ткаченко А. Теоретико-концептуальний аналіз поняття «політична мережа». Наукові праці. Випуск 150. Том 162. URL: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2011/162-150-13.pdf.

13. Borzel T. Organizing Babylon On the Different Conceptions of Policy Networks. Public Administration. 1998. Vol. 76. № 2. P. 253–273.

14. Freeman J. The Political Process: executive bureau-legislative committee relations. N.-Y.: Random House, 1965. 523 p.

15. Hay C., Richards D. The Tangled Webs of Westminster and Whitehall: the Discourse, Strategy and Networking within the British Core Executive. Public Administration. 2000. Vol. 78. № 1.

16. Marsh O. Policy Networks in British Government. Oxford: Clarendon Press, 1992. 311 p.

17. Rhodes R. Policy Network Analysis. M. Moran, M. Rein and R. E. Goodin. The Oxford Handbook of Public Policy. Oxford: Oxford University Press, 2006. 237 p.

18. O'Toole L., Meier K. The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World. Journal of Public Administration Research and Theory. 1997. Vol. 7. No. 3. P. 446.

REFERENCES:

1. Barsukova S. Forced Confidence in the Network World // Polis: Polit. research - 2001. No. 1. P. 52–60.

2. Boguslavskaya K. The formation and development of a network approach to the study of political processes/K.Boguslavskaya//PoliticalManagement.2006. No. 4 (19). P. 80–88.

3. Boguslavskaya K. Characterization and interpretation of the parameters of political networks for studying the interaction of political actors / K. Boguslavskaya // Scientific notes of the Institute of Political and Ethnic Studies named after. I.F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine: Collection of scientific works. K .: Knowledge of Ukraine, 2007. Vip. 36. P. 18–27.

4. Kotukov V. Political and managerial networks as a factor of modernization of public administration. Public Administration and Local Self-Government, Kh. 2014, Vol. 2 (21). P. 119–128.

5. Molodtsov O. The essence of the political network as a model of representation and realization of interests of subjects of territorial development / O. V. Molodtsov. Access mode: http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/05-MOLODCOV.pdf.

6. Molodtsov O. The problem of institutional support for local and regional development: the search for solutions options / O. V. Molodtsov // Management of a modern city. 2002. No. 1–3 (5). P. 108–115.

7. Savko Yu. Civil Society, Social Capital and Political Participation / Yu.Savko // Visnyk of Lviv University. Series: philosophical sciences. 2002. Issue 4. P. 232–264.

8. Sitnik S. Network structure of public policy / S.V. Sitnik // Electronic scientific specialized publication "Public administration: improvement and development". № 5. 2011. Mode of access: http: //www.dy.nayka. com. ua/?op=1&z=283.

9. Sergeev V Networking dimension of civil society / V. Sergeyev // Philosophy and political science in the context of modern culture. Science magazine. D., 2011. Vo. 1 (2), pp. 247–254.

10. Smorgunov L. Political networks, information technologies and public administration: transition from the concept of "E-Government" to "E-Governance" / L.V. Smorgunov. Mode of access to the document: infosocru / 2005 / thes / 68.pdf.

11. Smorgunov L. Modern Comparative Political Science: [textbook] / L.V. Smorgunov. M.: "The Russian Political Encyclopedia" (ROSSPEN), 2002. 472 p.

12. Tkachenko A. Theoretical and conceptual analysis of the concept "political network" / TkachenkoA.//Scientificpapers.Issue150.Volume162.URL: http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2011/162-150-13.pdf.

13. Borzel T. Organizing Babylon on Different Concepts of Policy Networks // Public Administration. 1998. Vol. 76. No. 2. P. 253–273.

14. Freeman J. The Political Process: executive bureau-legislative committee relations / J. Freeman. N. Y.: Random House, 1965. 523 p.

15. Hay C. The Tangled Webs of Westminster and Whitehall: The Discourse, Strategy and Networking within the British Core Executive / C. Hay, D. Richards // Public Administration. 2000. Vol. 78. No. 1.

16. Marsh O. Policy Networks in the British Government / D. Marsh, R. Rhodes. Oxford: Clarendon Press, 1992. 311 p.

17. Rhodes R.A.W. Policy Network Analysis // M. Moran, M. Rein and R. E. Goodin. The Oxford Handbook of Public Policy. Oxford: Oxford University Press, 2006. 237 p.

18. O'Toole L, Meier K. The Implications for Democracy in a Networked Bureaucratic World // Journal of Public Administration Research and Theory. 1997. Vol. 7. No. 3. P. 446.

Conceptualization of the concept of “political network”: the main approaches

Ivanchenko Kateryna Oleksandrivna

Postgraduate Student at the Department of Political Science of Taras Shevchenko National University of Kyiv Volodymyrska Str., 60, Kyiv, Ukraine

The article examines different approaches to determining the place of a network in politics. On the basis of the analyzed literature an attempt is made to give a universal definition to the term “political network”.

Key words: *network, political network, network approach, public policy, political decisions.*

Іленьків
Галина Василівна

Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці XX – на початку XXI століть

УДК 321
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-15-19

Іленьків Галина Василівна
аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Наприкінці XX – на початку XXI століть утопія повертається в поле дослідження гуманітарних наук. Її тривале ігнорування, зокрема й у західній політичній науці, було пов'язане з інституюванням тоталітарних режимів у Європі в XX столітті, установленням чіткої кореляції в суспільній свідомості між комунізмом як основною ідеологією Радянського Союзу й утопією, холодною війною. Погоджуючись із позицією Р. Левітас і Б. Гудвін, автор статті розглядає утопію й антиутопію як повноцінні частини політичної теорії, не абстрактну фантазію однієї людини про політику, а логіко-теоретичну конструкцію, побудовану на принципах раціональності. У той же час із поверненням утопії в поле наукового дослідження виникає потреба зміни методології дослідження. У цій статті утопію й антиутопію розглянуто з позиції теорії інтерпретації й теорії інтертекстуальності.

Метою цієї статті є проаналізувати трансформації форми та змісту утопії й антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі XX – XXI століть.

В епоху постмодерну з утопією й антиутопією відбувається ціла низка трансформацій. Деякий час вони існують паралельно як дві форми єдиного цілого, що відрізняються ціннісними орієнтаціями. Будучи доступними для розуміння формами існування політичного знання, утопія й антиутопія використовують сократичний метод пізнання, коли важлива не передача знання, а активне його продукування в пізнавальному процесі.

Урешті-решт, під впливом постмодерну утопія й антиутопія деструктуризуються, втрачають власну форму, перетворюючись на єдиний утопічно-антиутопійний дискурс. Він стає якісною демонстрацією інтерпретативності знання в постмодерні: значення має саме думка читача, а не позиція автора. Утопічно-антиутопічний дискурс як частина саме сучасної політичної філософії зосереджується на визначенні місця людини в політиці та є фактично способом постановки питання: «ким я хочу бути в політичній реальності?».

Ключові слова: *утопія, антиутопія, дискурс, політична філософія, постмодерн.*

Вступ. Будучи однією з найбільш стабільних теоретичних конструкцій в історії політичної думки, утопія проходить тривалий період розвитку з XVI століття, у процесі якого перетворюється на антиутопію. Зрештою, XX століття цілком можна назвати століттям антиутопії, коли ворожість до тоталітарних режимів, поширення ідеалів свободи, загальна лібералізація та вестернізація на тлі активного розвитку різних авторитарних режимів спричиняють активний розвиток антиутопії, в якому ми вбачаємо своєрідний протест проти будь-якого поневолення людини. Однак постмодерн успішно вносить свої корективи в процес розвитку утопії (і антиутопії також).

Мета та завдання. Метою цієї статті є проаналізувати трансформації форми та змісту утопії й антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі XX – XXI століть.

Результати. Сучасне становище утопії й антиутопії та їх місце у структурі політичної теорії досліджують Р. Левітас, Б. Гудвін, К Тейлор, Ф. Джеймісон, С. Кростовська й інші західні вчені. Поряд із цим у вітчизняній політичній науці якщо й приділяється увага проблематиці утопії, то в основному в контексті дослідження історії політичної думки.

Незважаючи на свою тривалу історію, утопія залишалася настільки сталою у своїх основних постулатах і засадничих принципах реалізації, що її можна було б назвати політичною доктриною чи навіть політичною ідеологією. Проте для ідеології в утопії не вистачає реалістичності, яку можна було б покласти в основу діяльності політичної партії чи руху, хоча сама по собі утопія має значний мобілізаційний потенціал, про що ми вже неодноразово згадували. Усі трансформації, що відбуваються з утопією до XX століття, не відкидають основи: спільної власності, елімінації сім'ї та меритократичного характеру політичної еліти.

Лише поява антиутопії змінює акценти, тому, з одного боку, антиутопію варто розглядати саме як видозміну утопії, а з іншого – як принципово інакшу теорію. Без сумніву, антиутопія виростає з утопії. Проте антиутопія відрізняється не тільки та не стільки акцентуацією, скільки своїм призначенням і ставленням до ідеалу як такого, що декларує свою інакшість.

Але все змінюється на межі XX та XXI століть. Якщо розглядати появу антиутопії (використовуючи концепцію, викладену Ж. Бодрійяром у роботі «Символічний обмін і смерть») як симуляцію утопії за принципом обмеження, то звернення антиутопії до симуляції викликає злиття утопії й антиутопії. У своїй книзі Ж. Бодрійяр наводить приклад кібернетичної каліфорнійської утопії, котра набуває рис одночасно й утопії, і антиутопії. Основним моментом кібернетичної каліфорнійської утопії є домінування обчислювальної машини, котра організовує життя людини, у політичній системі. Тотальна комп'ютеризація призводить до того, що «припиняє своє існування не лише робоча сила, але й часопрос-

тір праці: суспільство становить собою не що інше, як єдиний континуум ціннісного процесу» [1, с. 43].

Цілком очевидно, що тоталітарність каліфорнійської кібернетичної утопії може сприйматися одночасно як благо та як посягання на життєвий простір людини. Звичайно, в епоху загального засудження тоталітарності утопію неможливо цілком однозначно розглядати як політичний ідеал. У той же час її мобілізаційний потенціал не зникає, людина, заплутана в нескінченних потоках інформації, прагне спростити своє життя навіть за рахунок обмеження власної свободи. Це природний наслідок глобалізації: розмивання кордонів, стискання світу до «тут» і «зараз», адже людина може отримати всю доступну інформацію, не докладаючи для цього особливих зусиль. Однак фізичні можливості людини не збігаються з тими можливостями, що пропонує їй світ. Саме тому, опиняючись перед вибором, людина змушена відмовитися від одних на користь інших. Такий вибір часто призводить до того, що людина перетворюється (добровільно, до речі, і це дуже важливо) із суб'єкта на об'єкт політики.

Це уможливлює утопію, створює умови для її реального інституювання в площині практичної політики сучасності. Саме це й закидають критикам утопії сучасні її дослідники: вони (критики) «вбачають у ній небезпеку: коли утопісти мають владу спробувати втілити їхні утопії <…> ці утопії завжди є диктаторськими чи тоталітарними, адже індивіди мають бути змодельовані, щоб відповідати плану» [3, с. 9]. Незважаючи на розвиток правової та соціальної держави й громадянського суспільства, масова людина сучасності як ніколи схильна піддаватися впливу, прагнути простого щастя, яке пропонує їй утопія: щастя, яке полягає в задоволенні мінімальних потреб. Щоправда, важливо, що самі потреби змінюються, викликаючи й зміну трактування утопії.

Насправді розглядати трансформацію утопії в антиутопію, а пізніше – їх злиття в єдине ціле варто насамперед крізь призму зміни цінностей. Якщо класична утопія відповідає матеріалістичним суспільним цінностям, то антиутопія – постматеріалістичним. Зміна цінностей означає й зміну типу мислення, орієнтації на певні проблемні ділянки соціальної та політичної сфери. Більше того, змінюється погляд навіть на матеріальні цінності. Основним ресурсом людини стає час – найбільш обмежений і невідновлюваний ресурс. До речі, ми вбачаємо одну з причин поширення абсентеїзму саме в тому, що людина не хоче витрачати свій час на політику, розміщуючи її нижче в списку своїх пріоритетів, ніж, скажімо, приватну сферу чи професійну. Це вже не питання свідомості, а питання практичності, тверезого розрахунку та корисності. Саме така людина є ідеальним громадянином для тоталітарної держави, адже «зв'язок із тоталітаризмом лежить у припущеній утопією вірі в досконалість людства» [6, с. 17], яка виявляється в людській раціональності.

Утопія, таким чином, перестає бути просто бути просто теоретичним конструктом, чиєюсь фантазією про політику. Її вплив на людську свідомість полягає не тільки у формуванні образу ідеальної політичної системи (чи антиідеалу, коли ми беремо до уваги антиутопічні теорії), але й у конструюванні відповідних моделей політичної поведінки. Тут ідеться про співвідношення очікувань і реальності, потреб, діяльності та можливостей. Як утопія, так і антиутопія є доступними формами розуміння політики на різних рівнях: як буденному (не потрібно бути науковцем, щоб сформувати своє ставлення до сконструйованого в будь-якій утопії чи антиутопії суспільства), так і філософському. Отже, утопія є формою та поштовхом до рефлексії, вона побудована в такий спосіб, щоб неминуче викликати враження в читача, позитивні чи негативні емоції залежно від його персонального досвіду. Саме це, на нашу думку, зумовлює зростаючий інтерес до вивчення утопій та антиутопій у західній політичній науці. Ураховуючи весь тісний зв'язок утопії із західною філософською та культурною традицією, ми вважаємо, що дослідження специфіки розвитку утопії й антиутопії в сучасну епоху є знаковим для розуміння напрямків і тенденцій розвитку західної політики, виходячи з потенціалу впливу, котрий мають утопічні й антиутопічні теорії.

Відкинемо більшість сучасних підліткових антиутопій, адже вони є лише продуктами масової культури, що мають певні елементи, ознаки антиутопії (насамперед, закрите суспільство), завдяки чому стають популярними. Боротьба проти системи надає героєві яскравої індивідуальності в масовому суспільстві, робить його таким, який запам'ятовується (і водночас таким, якому співчувають). Така антиутопія є вже не моделюванням політичної системи, а взірцем улюбленого молодою публікою жанру, тому ми не вважаємо за доцільне звертатися до неї, розмінюючись на одиничні та безсистемні вказівки на політику. Залишимо аналіз культурного продукту культурологам і літературознавцям.

Нас цікавить політичний вимір, а не соціокультурні та філософські моменти. Утопія для нас насамперед – форма, якої набуває політичний ідеал спочатку в рамках політичної філософії, а потім – політичної науки. Саме тому ми не відкидаємо літературної форми (та й, зрештою, інших мистецьких форм), адже зміст для нас залишається первинним і важливішим, ніж форма. Водночас ми не вбачаємо за необхідне розглядати наповнену ознаками утопії чи антиутопії форму, в якій немає основного – соціально-політичного поля життя людини.

Довгий час утопія була чистою формою, досконалою теоретичною конструкцією комуністичного (за своєю природою) суспільства. Згодом такою ж була антиутопія, що представляла інший погляд, але робила це в рамках певної форми, у яку вже згодом укладався зміст. Злиття утопії й антиутопії

звільняє зміст від попередньої залежності та ставить інтерпретатора в домінуючу позицію: тепер лише від його погляду залежить, є певний концепт утопією чи антиутопією.

Утопія (і антиутопія) не лише користується симулякрами, але й перетворюється на них. Вдаючись до визначення Ж. Бодрійяра, симуляцію ми розуміємо «у тому сенсі, що всі знаки віднині обмінюються між собою, нітрохи не обмінюючись на реальне (добре й навіть блискуче вони обмінюються між собою саме *за умови, що* (курсив не мій – *Г. І.*) вже не обмінюються на щось реальне)» [1, с. 24].

Утопія й антиутопія стають, таким чином, символами, що обмінюються один на одного. Звичайно, утопія й раніше зверталася не до реальності політичного життя, а швидше до «світу ідей», проте саме політична реальність стає поштовхом до розвитку утопії як жанру. Від самого початку утопія зорієнтована на зміну політичної дійсності, її реконструювання через демонстрацію вразливих рис і негативних тенденцій політики. Як і всі інші філософсько-політичні концепти, вона спрямована на побудову теоретичних політичних конструктів, а не на вирішення прикладних політичних проблем. Так само й антиутопія, будучи швидше художньою формою, а не типовим філософським концептом, зосереджена на необхідності викликати емоційні переживання, враження від зображеної політичної системи.

Цей момент указує на те, що ні утопію, ні антиутопію не можна трактувати буквально. Її мову варто сприймати «не як певну точку (стійкий сенс), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів письма – самого письменника, отримувача (чи персонажа) і, нарешті, письма, утвореного сучасним або попереднім культурним контекстом» [2, с. 428]. Утопія не повинна розумітися лише як сформульований конкретним автором погляд на ідеальне становище політичної системи, а антиутопія – як протест проти тоталітаризму, масового суспільства та культури споживацтва. І йдеться не тільки про символізм. Їхня (утопії й антиутопії) першочергова роль – викликати рефлексію читача з приводу питань, які піднімаються, а не фокусуватися на лінійному зображенні певного політичного ладу. Отже, дискусія з читачем, інтерпретатором – завжди важливіший момент, ніж викладення положень автора.

Таким чином, утопія й антиутопія використовують сократівський метод пізнання, зосереджуючи увагу не на передачі знання (у цьому разі – уявлень конкретних мислителів про політику), а на його продукуванні. Знання має цінність, коли воно активно формується в процесі дискусії, тоді його можна вважати живим, а отже, – релевантним, але водночас не науковим у позитивістському розумінні слова, адже утопія пропонує не факти, а ідеї, що можуть бути як доведені, так і спростовані. Утопічні й антиутопічні теорії завжди є емоційно забарвленими й у цьому принципово відмінні від класичної позитивістської науки, адже «головним завданням політичної теорії є подання аргументу на користь того, що є правильним» [5, с. 50].

Саме тому, на нашу думку, на зламі XX і XXI століть можна говорити про смерть утопії (чи то кінець утопії). Цьому одночасно сприяє й розмивання кордонів між утопією, антиутопією, ідеологією та фантазією. Ф. Джеймісон звертає увагу на те, що доходить до абсурду, коли кожну фантазію називають утопією, надаючи їй рис особистого ідеалу [4, с. 43–44]. Не варто забувати, що утопія ніколи не була особистим ідеалом, вона була ідеалом із погляду певної людини. А між першим і другим є принципова різниця.

Без сумніву, утопія має відбиток особистісного уявлення про ідеал, рефлексії автора відповідно до заданих умов. Однак вона завжди відповідає формі, завжди конструюється згідно з наперед визначеними принципами та цінностями. Отже, кожна нова утопічна теорія – це реплікація однієї й тієї самої концепції в тій самій формі, проте з різним змістом. Натомість особистий ідеал не підпорядковується законам чи структурі, він відображає тільки прагнення людини безвідносно до тенденцій розвитку світової політичної думки, соціального контексту чи специфіки історичного розвитку.

Тому, навіть будучи особистим баченням, утопія залишається суспільним ідеалом, адже спочатку вона існує як тенденція, інтенція, а вже згодом оформлюється у свій остаточний варіант. Л. Сарджент називає цю тенденцію «утопізмом або соціальною мрією» і продовжує: «У кожної країни, кожної культури є свій спосіб соціального мрійництва, уявлення про кращий спосіб життя» [7, с. 155]. Особистий ідеал же не обов'язково отримує завершену форму, а навіть якщо це й стається, у нього немає того самого мобілізаційного потенціалу, що й у утопії, він не є настільки загальним. Іншими словами, є не так багато людей, готових визнати особистий ідеал саме ідеалом тоді, коли досконалість утопії є об'єктивною й не піддається провокаціям, навіть якщо інтерпретатор не згодний із принципами утопії.

Кінець утопії ми вбачаємо в її деструктуризації, розсіюванні, але водночас – у її єднанні з принциповою протилежністю – антиутопією. Хоча XXI століття і є часом, коли утопія могла би бути реалізована, коли людина могла б обміняти значну частину своєї свободи на комфорт, утопія як сформований у Новий час концепт припиняє своє існування. Формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, єдиний простір, у якому текст розвивається, доповнюючись прочитаннями різних інтерпретаторів.

Класичну раціональність можна окреслити гегелівською тезою «Усе розумне – дійсне, усе дійсне – розумне». Основне питання, однак, полягає саме в дійсності (реальності) як такій. Відштовхуючись

від основної ідеї феноменології, реальними є тільки образи, що відображаються у свідомості людини. Отже, знання є відносним і залежить від особливості сприймання. Із цим корелюється й теза про інтерпретативність знання: залежно від персонального досвіду можливе різне сприйняття одного й того самого об'єкта пізнання. Отже, єдиним місцем, у якому світ дійсно існує, є людський розум.

Основа раціональності, таким чином, зосереджується в такому твердженні: абсолютного знання не існує, воно апріорі неможливе не тільки з огляду на обмежені пізнавальні можливості людського розуму, але й зважаючи на складність відображення об'єкта дослідження в ньому.

Становище, в якому опиняються й утопія, і антиутопія, – потреба перезавантаження, зміни акцентів відповідно до викликів сучасності, основним із яких ми вважаємо кризу філософії. Остання спричинена як типово модерними культурними процесами, що включають відмову від попереднього культурного досвіду, так і впливом позитивізму, що набирає обертів у XX столітті.

Висновки. Отже, утопія й антиутопія пристосовуються до умов сучасного наукового процесу й утворюють єдність, яка відповідає на єдине запитання: що таке політика? Її інструментальна природа та призначення є традицією, що простежується із самого моменту виникнення утопії. Так, у власне утопії цей інструмент використовується для досягнення матеріального добробуту людини, в антиутопії – її психологічного комфорту. Зараз же, на нашу думку, ідеться про вирішення екзистенційного питання: «ким я хочу бути?» Місце людини в політиці – основний об'єкт сучасного утопійно-антиутопійного дискурсу, що дає можливість через інтерпретацію ціннісного наповнення політичної системи певного ідеалу визначитися з власними потребами й очікуваннями.

Ураховуючи, що й утопія, і антиутопія завжди, нехай і по-різному, були зациклені на людині, котра була центром суспільства, а отже, – і політики, це не є новим. Водночас цим питанням у процесі становлення політичної науки було знехтувано різною мірою в різні періоди її (політичної науки) розвитку. Більше значення для дослідників мали юридичні механізми, політичні інститути, формальні та неформальні, поведінка людини, щоправда, настільки, наскільки вона впливала на політичну систему загалом, її інститути та процеси.

Власне, тому ми схильні розглядати утопійно-антиутопійний дискурс як основну форму існування сучасної політичної філософії. При цьому значно важливішою, на нашу думку, є саме постановка питання, а не пошук відповіді на нього. Останнім займається політична теорія, котра є нерозривною з практикою та спрямована на пошук реальних результатів, які можуть бути втілені в політиці. Прийняття відповідних рішень, створення інститутів, що відповідають викликам певного суспільства, не є предметом утопії й антиутопії. Сконструйовані в них інститути та механізми покликані насамперед викликати враження та піднімати проблематику, а не формувати план дій. Це передбачає «дистанцію утопії від практичної політики, на базі зони соціальної тотальності, котра здається вічною й незмінною» [4, с. 15].

Несправедливо, однак, буде повністю відкидати практичне значення утопії чи антиутопії, оскільки вона завжди формує альтернативу наявному суспільному ладу, котра в той чи інший спосіб якісно відрізняється. І все ж, на нашу думку, утопія не мала би права називатися утопією, якби її політична система була зорієнтована на реалізацію, а не на рефлексію. Таким чином, ми не заперечуємо політико-онтологічний аспект утопічних і антиутопічних теорій, адже інститути, що формують політичну систему кожної утопії й антиутопії, раціонально сконструйовані таким чином, що до них можна було б наблизити політичні інститути будь-якої реальної політичної системи, а за відповідних умов (досягнення безумовного досконалого рівня людської раціональності) вони можуть бути реалізовані в будь-якому суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
2. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1993. № 4. С. 427–457.
3. Goodwin B. The philosophy of Utopia. London & New York: Routledge, 2012. 264 p.
4. Jameson F. Archaeologies of the future: the desire called Utopia and other science fictions. New York: Verso, 2005. 431 p.
5. Lassman P. Political theory as utopia. History of the human sciences. 2003. Vol. 16 (1). Pp. 49–62.
6. Levitas R. Utopia as method: the imaginary reconstitution of society. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 220 p.
7. Sargent L. What is a utopia? Utopia e renascimento. 2005. № 2. Pp. 154–160.

REFERENCES:

1. Bodriiar Zh. (2004) Symvolichnyi obmin i smert [Symbolic Exchange and Death]. Lviv: Kalvariia [In Ukrainian].
2. Kristeva Yu. (1993) Bahtin, slovo, dialog i roman [Bakhtin, word, dialogue. novel]. Dialog. Carnival. Chronotope, no.4, pp. 427–457. [In Russian].
3. Goodwin B. (2012) The philosophy of Utopia. London & New York: Routledge.
4. Jameson F. (2005) Archaeologies of the future: the desire called Utopia and other science fictions. New York: Verso.
5. Lassman P. (2003) Political theory as utopia. History of the human sciences, Vol. 16, no 1. Pp. 49–62.
6. Levitas R. (2013) Utopia as method: the imaginary reconstitution of society. New York: Palgrave Macmillan.
7. Sargent L. (2005) What is a utopia? Utopia e renascimento. No. 2. Pp. 154–160.

Position of utopia and anti-utopia in the political theory at the end of the XX century – the beginning of the XXI century

Ilenkiv Halyna Vasylivna

Postgraduate Student at the Department of Theory and History of Political Science of Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

At the end of the XX century – at the beginning of the XXI century, utopia returns to the field of study of the humanities. Its long-term exception, including in western political science, was associated with the installation of totalitarian regimes in Europe in the twentieth century, the establishment of a clear correlation in the public consciousness between communism as the main ideology of the Soviet Union and the utopia, the Cold War. Agreeing with the position of R. Levitas and B. Goodwin, the author considers the utopia and anti-utopia as complete parts of the political theory, not the abstract fantasy of one person about politics, but the logical and theoretical construct, built on the principles of rationality. At the same time, with the return of utopia to the field of scientific research, there is a need to change the methodology of research. In this article, utopia and anti-utopia are considered from the standpoint of the theory of interpretation and the theory of intertextuality.

The purpose of this article is to analyze the transformations of the form and content of utopia and anti-utopia as theoretical political constructs at the turn of the XX – XXI centuries.

Main results of the study. In the postmodern era a series of transformations of utopia and anti-utopia takes place. For a while, they exist in parallel as two forms of a single whole, differing in value orientations. Being accessible for understanding as the forms of existence of political knowledge, utopia and anti-utopia use the Socratic method of cognition, in which it is important not to transfer knowledge, but to actively produce it in the cognitive process.

In the end, under the influence of postmodern utopia and anti-utopia get unstructured, lose their own form, turning into a single utopian-anti-utopian discourse. It becomes a high-quality demonstration of the interpretative nature of knowledge in postmodernism: it's the reader's point of view that is of importance, and not the position of the author. Utopian-anti-utopian discourse as part of contemporary political philosophy focuses on defining a person's place in politics and is actually a way of posing the question: "Who do I want to be in political reality?".

Key words: *utopia, anti-utopia, discourse, political philosophy, postmodern.*

Дем'яненко
Олександра Олександрівна

Громадянське суспільство та політична модернізація: основні аспекти кореляції

УДК 321.1
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-20-26

Дем'яненко Олександра Олександрівна
здобувач кафедри політології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, Київ, Україна

У статті акцентується увага на тому, що метапредметність сучасних політологічних досліджень як актуальна тенденція наукових розвідок змушує шукати нетрадиційні взаємозв'язки та взаємовпливи між різними соціально-політичними феноменами та процесами. Недостатність перехресних теоретичних студій дискредитує комплексність наукових здобутків у політологічній галузі. Актуальність наукового інтересу до третього сектора та політичної модернізації змушує шукати та систематизувати причинно-наслідкові зв'язки між ними.

Мета статті полягає у виявленні каузальності між громадянським суспільством і політичною модернізацією, а також у деталізації її змісту. Мета статті реалізовується в процесі вирішення кількох провідних завдань: у визначенні теоретичних основ для обґрунтування кореляції між громадянським суспільством і політичною модернізацією; у виявленні ключових векторів їхніх взаємовпливів. Методологічною основою дослідження були обрані системний, структурно-функціональний та інституційний методи.

У результаті дослідження були зроблені висновки про те, що вивчення колаборації громадянського суспільства та політичної модернізації вимагає наявності систематизованих знань змісту як першого, так і другого явищ соціально-політичної дійсності. При цьому зовнішня багатоаспектність і внутрішня складність цих феноменів змушує базувати методологію розвідок на міждисциплінарному підході. Об'єднавчим началом, а точніше – соціально-політичним каркасом взаємодії політичної модернізації та громадянського суспільства визначається демократія з усім властивим їй набором принципів. Обґрунтовується циклічний характер взаємодії громадянського суспільства та політичної модернізації: громадянське суспільство, знаходячись у стані незадоволення якимось проявом політичної системи, артикулює вимогу його подолання, адресовану всім акторам публічного процесу; у ході переважно синергетичної діяльності цих акторів розробляються рішення модернізаційного змісту, потім відбувається їхня реалізація, оцінка ефективності, але з часом виникають нові потреби.

Окрім цього доведено, що політична модернізація розширює функціональність громадянського суспільства, робить його повноцінним актором публічної політики; диверсифікує його склад; сприяє соціальній мобільності; підвищує політичну культуру та компетентність громадян; полегшує внутрішню та зовнішню комунікацію. Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації впливає на її інтенсивність, предметність, масштабність, ефективність, оперативність, оптимальність, системність, правове регулювання тощо, визначає вектори вдосконалення політичної системи.

Ключові слова: *громадянське суспільство, політична модернізація, публічні рішення, політична система, кореляція.*

Вступ. Упродовж останнього десятиліття громадянське суспільство в багатьох демократичних країнах світу демонструє позитивну динаміку власних потенцій. Зростає довіра населення саме до цього актора публічної дійсності, а також відбувається усвідомлення неминучості паритетних взаємодій із громадянським суспільством із боку бізнесу та держави. Це змушує багатьох дослідників визначати предметом власних наукових пошуків саме цей соціально-політичний феномен. Одночасно ми можемо констатувати теоретичну активність у розробленні проблем політичної модернізації. Однак, попри виразну каузальність між цими явищами соціально-політичної дійсності, майже немає перехресних розвідок, які б обґрунтували на належному науковому рівні цю кореляцію.

Мета та завдання. Саме тому мета цієї статті полягає у виявленні відповідних взаємодій між громадянським суспільством і політичною модернізацією, а також у деталізації їхнього змісту. Мета статті досягається в ході вирішення кількох провідних завдань: у визначенні теоретичних основ для обґрунтування кореляції між громадянським суспільством і політичною модернізацією; у виявленні ключових векторів їхніх взаємовпливів.

Методи дослідження. Методологічною базою конкретного дослідження були обрані системний і структурно-функціональний методи, які допомогли систематизувати основні функції досліджуваних явищ одне відносно іншого, а також інституційний метод. Останній дозволив охарактеризувати сучасний стан і роль громадянського суспільства в комплексі публічних інституцій.

Результати. Дослідження основних точок перетину громадянського суспільства та політичної модернізації виявляється непростим завданням, тому що передбачає систематизацію наявних наукових знань щодо цих феноменів соціально-полі-

тичної дійсності, а також урахування різноманіття та неоднозначності дослідницьких розвідок щодо змісту й специфіки політичної модернізації та громадянського суспільства. Незадовільний рівень перехресних теоретичних студій як у вітчизняній, так і в зарубіжній політичній науці постає додатковим викликом у ході аналізу ключових аспектів кореляції громадянського суспільства та політичної модернізації.

Ураховуючи новизну дослідження, необхідно навести визначення досліджуваних явищ політичної дійсності в контексті авторського підходу. Політична модернізація – це оновлення (а не відкидання) політичного інструментарію та методик, завдань і функцій, організаційних структур, що визначають діяльність різних політичних акторів відповідно до найбільш сучасних ефективних патернів. Більш лаконічно – це осучаснення політичної системи загалом. Громадянське суспільство – рівноправний партнер поряд із державою, ЗМІ, приватним сектором, який бере активну участь у виробленні, здійсненні та контролі публічної політики. У такій якості воно може повноцінно реалізовуватися виключно за демократичних умов, у той час як політична модернізація проявляє здатність до екзистенції за різних типів політичних режимів.

«Інколи вчені ототожнюють процес модернізації з демократичною модернізацією чи з процесом демократизації політичної системи певного суспільства. Однак подібні твердження заперечує історичний досвід політичного розвитку наприкінці XX ст. Рух до сучасного суспільства відбувається в різних країнах у зовсім інших соціокультурних умовах. Тому справедливіша позиція, яка вказує на те, що результатом політичної модернізації можуть бути не тільки демократичні політичні режими, схожі й близькі за своєю структурою до розвинених західних демократій» [3, с. 27].

Найбільш повно політична модернізація реалізується в демократичному контексті, що пояснюється тим фактом, що серед усіх типів політичних режимів тільки демократія може виступити в ролі гаранта плюралізму в усіх без винятку царинах суспільної життєдіяльності. Плюралізм як один із провідних принципів демократії здатний сформувати ефективне середовище для розроблення й імплементації в дійсність інноваційних підходів і технік, а також для їхнього захисту на нормативно-правовому рівні.

Як пише О. Семченко, «органи демократичної влади існують для задоволення потреб громадян. Тому під час прийняття стратегічних рішень вони повинні брати до уваги думку принаймні більшості громадян. Унаслідок цього реалізація масштабних державних і локальних муніципальних програм багато в чому залежить від рівня їх підтримки широкою громадськістю, суспільно-політичними організаціями, групами інтересів і ЗМІ» [7, с. 133].

Науковець Ю. Дорожкін відмічає таку закономірність: «Якщо цінності демократії стають безумовно домінуючими в менталітеті населення, а влада виявляється все більш чутливою до громадської думки, вибудовується правова держава, відбувається самообмеження влади, з'являється громадянське суспільство, що народжує культуру демократії» [4, с. 12].

Отже, як ми бачимо, об'єднавчим началом, а точніше – соціально-політичним каркасом взаємодії політичної модернізації та громадянського суспільства постає демократія з усім властивим їй набором принципів.

Важлива особливість взаємодії політичної модернізації та громадянського суспільства полягає в тому, що перша є своєрідним продуктом наукового, технологічного, інформаційного, комунікаційного, економічного тощо розвитку соціуму, невід'ємною складовою частиною якого (за демократичних умов) є громадянське суспільство. Тому останнє виступає в ролі креатора політичної модернізації. «Самодіяльне, вільне громадянське суспільство – база для політичної модернізації з метою приборкання всевладдя держави, створення представницької демократичної системи й правової держави» [3, с. 9].

Натомість процес політичної модернізації визначає динаміку та вектори вдосконалення громади як одного з провідних акторів соціально-політичної дійсності й часом має наслідки, які не були передбачені суспільством, але імпульс отримали саме від нього.

Як відмічає А. Глинчикова, «модернізовані суспільства – це суспільства, що завершили громадянську трансформацію. Це суспільства, в яких саме громадяни з їх потребами, інтересами й цінностями визначають політичне й економічне життя, формують закони, забезпечують їх виконання через систему своїх інститутів і стежать, щоб не було порушень. Отже, модернізація передбачає формування соціально, економічно й політично активного суспільства» [1, с. 54].

Схема взаємодії громадянського суспільства та політичної модернізації має, на нашу думку, циклічний характер. Громадянське суспільство, знаходячись у стані незадоволення якимось проявом політичної системи, артикулює вимогу його подолання, адресовану всім акторам публічного процесу, у ході переважно синергетичної діяльності цих акторів розробляються рішення модернізаційного змісту, потім відбувається їхня реалізація, оцінка ефективності, а з часом виникають нові потреби.

В. Голуб підтверджує цю ідею такою тезою: «… модернізаційні перетворення відбудуться лише як реальні системні зміни, політичні реформи, що реалізуються за умов нового формату взаємовідносин влади й громадянського суспільства,

як відповідь на політичні, економічні, соціокультурні запити населення» [2].

Перманентний характер цього процесу має кореляцію з постійною зміною внутрішніх і зовнішніх умов соціально-політичної сфери, появою нових потреб, утратою актуальності окремих ресурсів, механізмів тощо. «…У широкому сенсі сучасна концепція політичної модернізації досліджує процес переходу від традиційного до безперервно змінного сучасного суспільства й містить цілу низку взаємозв'язаних і взаємозалежних аспектів» [3, с. 29].

Як зазначають В. Дзюндзюк, О. Котуков і О. Радченко, політична модернізація – це «процес створення ефективних владних інститутів і механізмів, що передбачають розширення участі мас у політиці, становлення правової держави й громадянського суспільства. При цьому політична модернізація є складовою й невід'ємною частиною загального процесу модернізації країни» [3, с. 41].

Учені виділяють низку політичних і соціальних наслідків модернізації, які свідчать про тісну взаємодію громадянського суспільства та політичної модернізації.

Політичні наслідки модернізації:

1) створення диференційованої політичної структури з високою спеціалізацією політичних ролей та інститутів;

2) плюралістична система організації й функціонування влади;

3) розширення сфери дії й посилення ролі закону, що поєднує державу й громадян;

4) ослаблення традиційних еліт і їх легітимності; посилення модернізаторських еліт;

5) зростання політичних комунікацій, консенсусна технологія вироблення й реалізації управлінських рішень;

6) створення саморегулюючих механізмів взаємодії між політичною системою й суспільством, принцип дії яких заснований на системі зворотних зв'язків.

Соціальні наслідки модернізації:

1) відсутність соціальних конфліктів між різними групами суспільства;

2) усвідомлення громадянами держави своєї належності до одного й того самого суспільства;

3) наявність у суспільстві внутрішніх процедур і механізмів, що регулюють конфлікти й вирішують суспільні проблеми;

4) відсутність істотної різниці між містом і селом;

5) збільшення швидкості соціальної мобільності людей;

6) високий рівень професійної освіти громадян;

7) високий рівень розвитку громадянського суспільства;

8) високий рівень впливу на соціальні процеси з боку ЗМІ;

9) високий рівень політичної демократизації;

10) розділення сфер приватного й суспільного життя, витіснення відносин особистої залежності між людьми відносинами їх особистої незалежності, заснованої на еквівалентному обміні певними ресурсами, цінностями й ін. [3, с. 42].

О. Михайловська стверджує, що «процес політичної модернізації корисний для громадянського суспільства з огляду на те, що воно поступово позбавляється ідеологічних стереотипів, міфів, що суперечать політичній реальності. Зростає здатність конверсійних процесів політичної системи адаптуватися до нових соціальних зразків. Громадянське суспільство демонструє нові цінності й на цій основі забезпечує більш тісне співробітництво влади й народу. У результаті можливе подолання відчуження населення від політичного життя й забезпечення його широкої участі в антикризових ініціативах. Це не лише послабить і поступово змінить традиційну еліту, але й удосконалить нормативну та ціннісну системи суспільства» [5]. При цьому дослідниця переконує, що «інституціоналізація громадянського суспільства відбувається в рамках процесу модернізації, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій, які, на відміну від традиційного, ведуть до формування сучасного суспільства» [5].

О. Сахань наполягає на тому, що «модернізаційні процеси потребують налагодження діалогу між владою й народом, збільшення кількості індивідів, які мають не лише право, а й реальну можливість бути почутими під час винесення політичних рішень як необхідної умови зміцнення демократії й становлення громадянського суспільства, щоб не було застою та корупції, приводу для розвитку кланів як прояву деструктивності влади. Модернізація орієнтує суспільство на вдосконалювання, просування вперед, на розроблення й реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій» [6].

Модернізація визначає вектори розвитку держави та громадянського суспільства, орієнтуючи суспільство з усіма його складниками на вдосконалення, просування вперед, на розроблення й реалізацію нових цілей, завдань, стратегій, удосконалення інститутів, суспільних відносин, нарешті, на очищення влади від усього, що чинить перепони для її ефективності; на створення добробуту народу, суспільства та держави [8].

Отже, наявність каузальності між політичною модернізацією та громадянським суспільством очевидна. Якщо ж говорити більш детально про сучасні вектори взаємовпливів, можна зазначити таке. Політична модернізація розширює функціональність громадянського суспільства, робить його повноцінним актором публічної політики; диверсифікує його склад; сприяє соціальній мобільності; підвищує політичну культуру та

компетентність громадян; полегшує внутрішню та зовнішню комунікацію й т. д.

Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації впливає на її інтенсивність, предметність, масштабність, ефективність, оперативність, оптимальність, системність, правове регулювання тощо. Як ми бачимо, на рівні якісних розвідок, у межах яких і відбувається наше дослідження, можна довести взаємодію між громадянським суспільством і політичною модернізацією, визначити особливості їхньої кореляції, ключові вектори впливу. Питання, що з них має більше впливового охоплення, потребує вже кількісного аналізу, який може стати аспектом подальших студій досліджуваної проблеми.

Деталізуємо кожну зі взаємодій. Яким чином політична модернізація розширює функціональність громадянського суспільства? Система обов'язків громадянського суспільства визначає його діяльність, а точніше – корисність цієї діяльності. Остання прямо пов'язана з результативним виконанням громадянським суспільством своїх завдань.

Традиційно до сфери відповідальності громадянського суспільства відносять генерування й артикуляцію суспільних і групових інтересів; взаємодію з державними органами з метою легалізації цих інтересів; контроль над розробленням і виконанням державних програм із реалізації цих інтересів; систематизацію власної діяльності шляхом організаційного оформлення; інтеракцію між різними громадськими структурами, що мають суперечливі інтереси, з метою винайдення компромісу; отримання соціальних послуг за рахунок державного бюджету; забезпечення громадянської освіти. У результаті запровадження політико-модернізаційних інструментів деліберативного порядку (відкритий публічний дискурс, обговорення, слухання тощо) функціональність громадянського суспільства у вирішенні цих завдань зросла. Більше того, саме завдяки процесам політичної модернізації (деталізація функцій публічних акторів) коло задач громадянського суспільства розширилося. Тепер, окрім традиційних, можна виділити низку новітніх функцій: реалізація «громадянського» начала кожного представника суспільства; взаємодія з приватним сектором із метою отримання прозорої фінансової підтримки власної діяльності; участь у формуванні та реалізації державної політики (публічне управління); інтенсифікація громадських ініціатив; популяризація «відповідального» громадянського суспільства; формування толерантної моделі внутрішніх взаємодій; стимулювання звітності державних органів щодо ефективності їхньої діяльності; алгоритмізація реакцій на кризові виклики; стратегічне планування активностей; діджиталізація процесів внутрішньої та зовнішньої комунікації.

Отже, завдяки цим зрушенням громадянське суспільство стає повноцінним актором публічної політики поряд із державою та приватним сектором.

У результаті політичної модернізації (зростання уваги не лише до суспільних інтересів, але й до індивідуальних, до людини як основної соціальної ціннісної одиниці) відбувається диверсифікація складу громадянського суспільства, збільшується кількість його підвидів на інституційному рівні. Якщо ще півстоліття тому коло інститутів громадянського суспільства могло обмежитися профспілками, релігійними організаціями, кооперативами, природоохоронними організаціями та клубами за інтересами, то сьогодні їх репрезентативність значно розширена недержавними організаціями, незалежними ЗМІ, громадськими фундаціями, харитативними організаціями, добровільними дружинами, об'єднаннями громадян за культурною, статевою й релігійною ознаками, організаціями меншин, волонтерськими структурами, правничими інституціями, організаціями споживачів, асоціаціями вкладників, науковими й освітніми організаціями, клубами місцевої громади тощо.

Захищаючи рівність і справедливість, політична модернізація полегшує соціальну мобільність громадянського суспільства (насамперед горизонтальну). Останнє насправді стає відкритим. Саме тому сьогодні ми бачимо не лише умови для вільного переходу громадян з однієї організації до іншої (приміром, з однієї волонтерської структури до іншої), але й одночасно відкритий доступ до багатьох різноспрямованих за своєю діяльністю громадських структур. На сучасному етапі людина може реалізовувати свою громадянську позицію в необмеженій кількості організацій третього сектора: бути членом профспілки, жіночої організації, асоціації вкладників, освітньої організації тощо. Тоді асоціативне життя стає неодмінним онтологічним атрибутом. По суті, усе залежить від внутрішніх ресурсів і потенціалу громадянина.

Політична модернізація, розвиваючи публічний простір і публічний діалог, сприяє підвищенню рівня політичної культури та компетентності громадян. Соціальні вимоги спільноти, донесені до органів державної влади, набувають політичного забарвлення, адже змінюють соціально-політичну кон'юнктуру. Інтенсифікація публічних активностей громадянина сприяє його обізнаності в політико-правових реаліях. Частота взаємодій із державно-політичними структурами в контексті вирішення проблем своєї громадської організації є мірилом громадянської компетентності. Соціально активна людина за необхідності стає й політично активною, адже усвідомлює свою соціальну значущість і силу, тому прагне бути корисною не лише на рівні громади, а й суспільства, розвиток якого неможливий без політичного виміру.

Окрім цього, політична модернізація полегшує внутрішню та зовнішню комунікацію громадянського суспільства. У результаті оновлення врядування з електронним форматом інформація стала значно доступнішою. Автоматизація інформаційної взаємодії державних органів влади з громадянським суспільством забезпечує комунікацію в режимі реального часу. Такий рівень реалізації електронного урядування, як G2C (government to citizens), у перекладі – «уряд – громадянам», дозволяє зекономити часові, фінансові й емоційні ресурси населення, яке зможе значно менше простоювати в чергах за типовою інформацією, довідками та формами, у той же час виявляється користь і для державних організацій, бюджетні видатки котрих на адміністрування вищеназваних процедур пропорційно знижуються. Спрощується й внутрішня комунікація громадянського суспільства, набуваючи мережевого характеру.

Щодо зворотного впливу (громадянського суспільства на політичну модернізацію), як уже зазначалося раніше, громадянське суспільство впливає на інтенсивність (залежить від частоти запитів громадськості), предметність (актуальні теми запитів), масштабність (рівні громадських проблем – груповий, локальний, національний тощо), ефективність, оперативність, оптимальність, системність і правове регулювання політичної модернізації через громадський контроль.

Коли громадянське суспільство розглядається як чинник політичної модернізації, науковий пошук має бути скерований на виявлення впливу третього сектора на процеси вдосконалення політичної системи, тобто на оновлення її структурних елементів – політичних інститутів, політичних відносин, політичної культури та політичної свідомості, правових норм. Відповідний пошук ускладнюється тим фактом, що інститути громадянського суспільства в переважній більшості не є власне політичними організаціями, на відміну від держави та політичних партій (профспілки, громадські організації, об'єднання підприємців тощо), а деякі – узагалі неполітичні (науково-технічні товариства, аматорські об'єднання й т. д.), але, виступаючи ініціаторами публічного дискурсу, вони набувають політизованого характеру, адже впливають на розроблення, прийняття й імплементацію переважно політичних рішень із вирішення власних проблем і забезпечення потреб організації, перетворюючись таким чином із груп інтересів на групи тиску.

Політичні інститути, представлені державою та політичними партіями, зазнають нерівномірного впливу з боку третього сектора, що пояснюється специфікою їхньої комунікації. Політичні партії більше відкриті громадському впливу, адже часто вони самі утворюються шляхом трансформації з громадських організацій (далі – ГО). Так виникають екологічні, християнські, жіночі партії. «Громадське» походження робить їх більш лояльними щодо інститутів третього сектора, а отже, такими, що захищають інтереси ГО. Особлива користь від цього відчутна тоді, коли політична партія проходить до законодавчого органу й уже на нормативно-правовому рівні може сприяти інтересам ГО. Конструктивне ж оновлення діяльності політичних партій під впливом громадянського суспільства може резюмуватися оновленням складу політичної партії, інноваційними ідеями, що можуть знайти законодавче оформлення.

Із державних інститутів, на наше переконання, органи законодавчої влади найбільше взаємодіють із громадянським суспільством через інститут лобіювання, громадські приймальні депутатів тощо. Однак і виконавчі органи, відчуваючи невдоволення громадянського суспільства (організовані протести, вимоги, страйки), змінюють бюрократичний формат діяльності на клієнтоорієнтований, де споживачем стає громадянин або соціальні групи, а адміністрування зводиться до забезпечення громадян необхідними послугами високої якості.

Під впливом громадянського суспільства відбувається вдосконалення політичних відносин, транспарентність і паритетність стають основними пріоритетами взаємодій між різними соціально-політичними акторами, зокрема й між громадянськими організаціями, державними інститутами, приватним сектором. Відкидаються адміністративні ресурси в розв'язанні певної соціально-політичної проблеми, тому що суспільна аксіологія перевищує державну.

Прогресивний розвиток політичної культури та політичної свідомості значною мірою залежить від громадянського суспільства, від його самоорганізовуючих потенцій, усвідомлення власної телеології, що вибудовується досвідним шляхом.

Політична культура – це якість комунікації між різними соціально-політичними суб'єктами, яка дозволяє чи не дозволяє досягти консенсусу. Вимоги громадянського суспільства щодо рівноправності та взаємоповаги комунікаторів сприяють підвищенню рівня політичної культури, а отже, – її модернізації.

Політична свідомість як шар суспільної свідомості є неодмінним атрибутом громадянського суспільства, адже, як уже зазначалося, соціальна активність громадянина, навіть не маючи на меті політичних цілей, через необхідність взаємодії з політичними акторами набуває політизованого забарвлення. Реалізуючись соціально, громадянин (часом несвідомо) рафінує власну політичну свідомість, чим сприяє громадянській інклюзивності.

Нормативно-правові основи соціально-політичних відносин також можуть бути об'єктом інтересу громадянського суспільства. Останнє надзвичайно зацікавлене в модернізації правового поля, адже воно регламентує діяльність учасників публічного дискурсу, забезпечує захищеність інтересів громади. Через налагоджені канали комунікації із законодавчими та виконавчими органами третій сектор може вимагати розширення своїх повноважень, вирішення конфліктів у правовому контексті.

Залежно від зрілості громадянського суспільства його вплив на політичну систему може бути ситуаційним або системним, малоефективним або ефективним, нормативно непідкріпленим або підкріпленим, опосередкованим або прямим. Сьогодні фіксується тенденція до зміцнення позицій громадянського суспільства, що значною мірою пояснюється модернізаційними процесами, які часто є наслідком ініціатив організацій третього сектора.

Висновки. Дослідження колаборації громадянського суспільства та політичної модернізації вимагає наявності систематизованих знань змісту як першого, так і другого явищ соціально-політичної дійсності. При цьому зовнішня багатоаспектність і внутрішня складність цих феноменів змушує базувати методологію розвідок на міждисциплінарному підході.

Політична модернізація розширює функціональність громадянського суспільства, робить його повноцінним актором публічної політики; диверсифікує його склад; сприяє соціальній мобільності; підвищує політичну культуру та компетентність громадян; полегшує внутрішню та зовнішню комунікацію. Громадянське суспільство як чинник політичної модернізації впливає на її інтенсивність, предметність, масштабність, ефективність, оперативність, оптимальність, системність, правове регулювання тощо, визначає вектори вдосконалення політичної системи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Глинчикова А. Демократическая модернизация и национальная культура. Полис. 2010. № 6. С. 54–68.
2. Голуб В. Політична модернізація як напрям раціоналізації сучасних політичних систем. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Golub.pdf.
3. Дзюндзюк В., Котуков О., Радченко О. Політична модернізація: теорія та історія: метод. рек. Для слухачів усіх форм навч. К.: НАДУ, 2011. 2011. 48 с.
4. Дорожкин Ю. Актуальные проблемы модернизации политической системы России. Власть. 2012. № 10. С. 10–13.
5. Михайловська О. Специфіка здійснення інституалізації громадянського суспільства в умовах політичної модернізації в сучасній Україні. URL: http://social-science.com.ua/article/329.
6. Сахань О. Політична модернізація української держави як чинник запобігання деструктивності влади. URL: file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/politichna-modernizatsiya-ukrayinskoyi-derzhavi-yak-chinnik-zapobigannya-destruktivnosti-vladi.pdf.
7. Семченко О. Політична модернізація як чинник державної іміджевої політики. URL: file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/pubpolpr_2016_2_8.pdf.
8. Шуст Н. До проблеми соціальної модернізації українського суспільства. Наук. пр. – Соціологія (Соц. інститути та процеси). 2008. Т. № 84. Вип. 71. С. 5–8.

REFERENCES:

1. Hlynchykova A. (2010). Demokratycheskaia modernyzatsyia y natsyonalnaia kultura. [Democratic modernization and national culture]. Polys.
2. Holub V. Politychna modernizatsiia yak napriam ratsionalizatsii suchasnykh politychnykh system. [Political modernization as a direction of rationalization of modern political systems]. Available at <http://academy.gov.ua/ej/ej14/txts/Golub.pdf>.
3. Dziundziuk V., Kotukov O., Radchenko O. (2011). Politychna modernizatsiia: teoriia ta istoriia. [Political modernization: theory and history] K. : NADU.
4. Dorozhkyn Yu. (2012). Aktualnie problemy modernyzatsyy polytycheskoi systemy Rossyy. [Actual problems of modernization of the political system of Russia]. Vlast.
5. Mykhailovska O. Spetsyfika zdiisnennia instytualizatsii hromadianskoho suspilstva v umovakh politychnoi modernizatsii v suchasnii Ukraini. [Specificity of institutionalization of civil society in the conditions of political modernization in modern Ukraine]. Available at <http://social-science.com.ua/article/329>.
6. Sakhan O. Politychna modernizatsiia ukrainskoi derzhavy yak chynnyk zapobihannia destruktyvnosti vlady. [Political modernization of the Ukrainian state as a factor in preventing the destructiveness of the authorities]. Available at <file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/politichna-modernizatsiya-ukrayinskoyi-derzhavi-yak-chinnik-zapobigannya-destruktivnosti-vladi.pdf>.
7. Semchenko O. Politychna modernizatsiia yak chynnyk derzhavnoi imidzhevoi polityky. [Political modernization as a factor of state image policy]. Available at <file:///C:/Users/dell%2015z/Downloads/pubpolpr_2016_2_8.pdf>.
8. Shust N. (2008). Do problemy sotsialnoi modernizatsii ukrainskoho suspilstva. [To the problem of social modernization of Ukrainian society]. Nauk. pr. Sotsiolohiia.

Civil society and political modernization: the main correlation aspects

Demyanenko
Oleksandra Oleksandrivna

PhD Student at the Department
of Political Science
of Taras Shevchenko National University
of Kyiv
Volodymyrska str., 60, Kyiv, Ukraine

The article focuses on the fact that the meta-precipitation of modern political research as an actual trend of scientific research leads to the search for non-traditional interconnections and interactions between different sociopolitical phenomena and processes. The inadequacy of crosscutting theoretical studies discredits the complexity of scientific achievements in the political science sector. The urgency of scientific interest in the third sector and political modernization makes it necessary to seek and systematize the causal relationships between them.
The purpose of the paper is to identify the causality between civil society and political modernization, as well as to detail its content. The purpose of the article is realized in the process of solving several major tasks: the definition of the theoretical basis for substantiation of correlation between civil society and political modernization; identifying the key vectors of their interactions. The methodological basis of the study was the selection of systematic, structural-functional and institutional methods.
The study concluded that the research of civil society and political modernization co-operation required systematic knowledge of the content of both the first and second phenomena of socio-political reality. At the same time, the external multidimensional and internal complexity of these phenomena makes the research methodology based on the interdisciplinary approach. As combining ground, or rather, socio-political framework of the interaction of political modernization and civil society, democracy is defined with all the set of principles inherent in it.
The cyclical nature of the interaction of civil society and political modernization is substantiated: civil society, being in a state of dissatisfaction with some kind of manifestation of the political system, articulates the requirement of overcoming it, addressed to all actors in the public process, in the course of the predominantly synergetic activity of these actors, solutions of modernization content are developed, then their realization, evaluation of efficiency, and eventually new needs arise.
In addition, it was argued that political modernization expands the functionality of civil society, making it a full-fledged actor of public policy; diversifies its composition; promotes social mobility; raises the political culture and competence of citizens; facilitates internal and external communication. Civil society as a factor in political modernization affects its intensity, objectivity, scale, efficiency, optimality, systemicity, legal regulation, etc., defines the vectors for improving the political system.
Key words: *civil society, political modernization, public decisions, political system, correlation.*

Димова
Олена Валентинівна

Соціальна справедливість як якісний складник політичних трансформацій в Україні

УДК 342.7
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-27-32

Димова Олена Валентинівна
кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Одеського національного морського університету
вул. Мечникова, 34, Одеса, Україна

У статті розглядається політична сфера як складова частина соціальних відносин суспільства та її якісна визначеність за допомогою філософської категорії «соціальна справедливість». Важливість обґрунтування чіткого вектора політичного курсу пов'язана із суперечливою та невизначеною політичною діяльністю української еліти, яка створює величезну кількість проблем через відсутність усвідомленого вибору «правильної» моделі української держави та потурання миттєвим інтересам. Тому метою цього дослідження є спроба виявити місце категорії «соціальна справедливість» у такому більшому цілому, як політика, її конкретний вміст у масовій свідомості українців і вплив на сучасні процеси формування соціальної держави в Україні. Аналіз потребує розгляду соціальної політики певних європейських держав, де соціальну справедливість використовують як головний змістовий конструкт, обраний залежно від домінуючої ідеологеми.

Із погляду максимального відокремлення якісних структур такого багатомірного явища, як політика, і виявлення його головних взаємозв'язків з іншими соціальними інститутами, у дослідженні використовується метод якісних структур (далі – МЯкС), запропонований І. Калинаускасом.

Ліберальна модель соціальної політики функціонує таким чином, щоб забезпечити рівні соціальні шанси громадянам, керуючись принципом необхідності мінімально підтримати малозабезпечені верстви населення, стимулюючи їх до пошуку роботи. Консервативна модель, що спрямована на забезпечення рівноваги патерналістських дій держави з адресними програмами суспільної підтримки, керується принципом пріоритету підтримки сім'ї, общини, а не індивіда. Соціал-демократична модель соціальної справедливості спирається на уявлення соціальної справедливості як на певну діяльність, що спрямована на вдосконалення умов, способу життя та якості життя людини, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, регулювання процесів соціальної диференціації суспільства. Саме ця модель справедливості буде оптимальною для реалізації нового, «правильного» політичного курсу України. Для цього необхідно встановити нормальні кредитні потоки для фінансування малого бізнесу, стимулювання фінансової системи для підняття реальної економіки, спрямувати накопичене на кредитування інновацій, інвестицій, торгівлі й споживання. Також необхідно значно посилити діяльність контрольно-наглядових державних установ у рамках режиму фінансового регулювання, зокрема й транскордонної діяльності.

Ключові слова: *соціальна справедливість, метод якісних структур, соціальна політика, політична еліта.*

Вступ. Виникнення поняття «соціальна справедливість» традиційно пов'язане з філософами Античної Греції та Риму, коли вперше людство спробує виявити критерії, за допомогою яких можна оцінити той чи інший поліс як «добрий» чи «поганий», «корисний» чи «шкідливий». Наприклад, Платон ідеальний поліс відбудовує на базі понять «справедливість», «чеснота», «мудрість правителів і громадян» [8]. Закони справедливого полісу мають загальний характер і базуються на божественних благах – розуміння, здоровий стан, справедливість, мужність. І тільки після цього Платон розглядає й «людські» блага – гармонійне тіло, власність, добробут. Аристотель пов'язував функціонування справедливої держави з наявністю законів, котрі забезпечують правове виховання громадян полісу. Ці закони повинні виховувати добрих і справедливих громадян (тому що справедливість – дивовижна доброчесність, загальне благо, сила якого робить людину спроможною до справедливих дій, що узгоджені із законом і правом держави), а вже після цього – забезпечити права громадян [1]. Європейські богослови Середньовіччя визначали можливість побудови дійсно християнської держави насамперед за умов спроможності володаря правити на підставі морально-етичних норм, однією з яких є обов'язок дворянського прошарку турбуватися про рівень життя селян і їх душевну рівновагу. Новий час у Європі визначив трансформацію категорії «соціальна справедливість» таким чином, що консервативна ідеологія стала нащадком традиційних християнських уявлень, ліберальна позиція спробувала політичну сферу максимально дистанціювати від етики, а соціалістична ідеологія полинула в пошук з'єднання практики індивідуальної та державної відповідальності перед суспільством за формування певної справедливої держави, спираючись на атеїстичний світогляд. Політичні рішення сучасних європейських держав у сфері соціальної практики – це свідомий вибір ліберальної, консервативної чи соціал-демократичної моделі соціальної справедливості, які є взірцями для сьогоднішнього вибору українського істеблішменту.

Мета та завдання. Виявити місце категорії «соціальна справедливість» у такому більшому цілому, як політика, її конкретний вміст у масовій свідомості українців і вплив на сучасні про-

цеси формування соціальної держави в Україні. Аналіз потребує розгляду соціальної політики певних європейських держав, де соціальну справедливість використовують як головний змістовий конструкт, обраний залежно від домінуючої ідеологеми.

Методи дослідження. Із погляду максимального відокремлювання якісних структур такого багатомірного явища, як політика, і вияву його головних взаємозв'язків з іншими соціальними інститутами, у нашому дослідженні використовується метод якісних структур (МЯкС), запропонований І. Калинаускасом [6, с. 62] (рис. 1). Ця методологія пропонує пошук певних структур, які будуть «аспектом організації» досліджуваного цілого, виявлення «аспекту функціонування», тобто певного «продукту», «аспекту зв'язку» – системи взаємодії досліджуваного об'єкта з більшим цілим (у нашому випадку – соціальною сферою в цілому), а також опис такої якісної визначеності, що буде характеризуватися як «аспект координації». Цей «аспект координації» і є та структура, що дає можливість відокремити політику однієї держави від іншої, визначаючи її як «правильну» для нас, «цілком точну», і це тим більш важливо тому, що й сам простір політичного виступає тим самим «аспектом координації» для всіх інших соціальних інститутів.

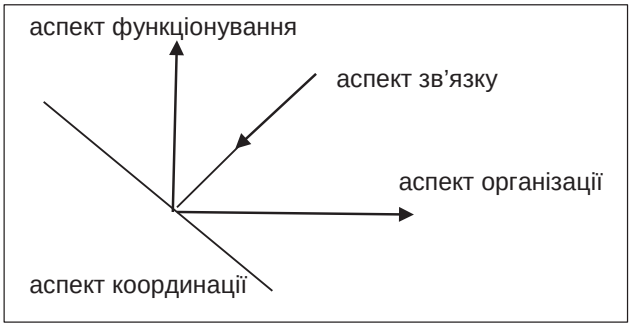

Рис. 1. Метод якісних структур (МЯкС)

На рис. 1 схематично показано, як за аспектом зв'язку потоки інформації рухаються на аспект координації, трансформуючись у певну якісну структуру, перетікають до аспекту організації, а потім виступають тим впливовим фактором, який надає вектор розвитку за допомогою аспекту функціонування. Для того, щоб не вдаватися в дослідженні в більш ретельний філософський аналіз цієї методології, зробимо перехід від абстрактного до конкретного – почнемо аналізувати сферу політичного, і це допоможе уникнути деяких складних моментів розуміння цієї методології.

Використовуючи МЯкС як засіб аналізу функціонування політичних інститутів українського суспільства, можна виявити такі складники. До аспекту зв'язку, визначеного як канал потоку інформації з більшого цілого (у цьому разі – українського суспільства) до меншого цілого (сфера української політики), можна віднести бажання громадян, які Д. Істон охарактеризував як «імпульс-вимоги». Вимоги – це сигнали про зміни в навколишньому середовищі, що надходять до політичної системи й передбачають її відповідну реакцію. Вимоги можуть бути різними за ступенем значущості: опублікування фактів зловживання владою, підвищення зарплатні, роз'яснення щодо будування об'єктів, допомога у зв'язку з наслідками природних катаклізмів, безпека, права людини [10, с. 32]. Сюди також можна віднести й бажання мати мінімальні соціальні гарантії, і розвинену та доступну систему охорони здоров'я, і сучасну та якісну систему освіти для дітей і молоді, і навіть обов'язковий перелік культурної спадщини нації, доступ до якої повинен бути визначений державою як безкоштовний і загальний. Не менш актуальні сьогодні питання безпечного навколишнього середовища, гарантії відсутності психологічного та терористичного насильства, ліквідації більшості форм дискримінації. Стає очевидним, що Україні неможливо уникнути глобалізаційних процесів, які торкаються практично всіх держав світу.

До аспекту зв'язку можна віднести й «імпульс-підтримку», яку Д. Істон визначає як необхідну складову частину так званої «зворотної петлі», що дає інформацію політичній еліті про ступінь її ефективності. Підтримка – це своєрідний баланс, противага вимогам, що легітимізує політичну систему. Вона охоплює всі варіанти поведінки, сприятливі для стабільного функціонування системи (податки, військова служба, голосування за лідерів і партії, демонстрації, лояльність до інститутів влади та її керманичів й т. ін.).

З аспекту зв'язку до аспекту координації надходять «імпульс-вимоги», які повинні бути ідентифіковані як «відповідні» чи «не відповідні» нашому вектору політики. Саме ця ідентифікація потребує чіткого розуміння: яка саме політика приведе державу до ладу та розквіту, яка саме «соціальна справедливість» буде надавати нації впевненість у правильному руху. Цілком зрозуміло, що зміст категорії «соціальна справедливість», яка буде прийнята більшістю нації, – це, з одного боку, скрупульозний аналіз української історії в ретроспективі, а з іншого – усвідомлена дія пасіонарної меншості з доповнення цієї моделі елементами, що будуть резонувати з найближчим європейським майбутнім.

Мета цього дослідження – зробити спробу провести саме такий аналіз, але для цього нам треба завершити розгляд сфери політики методом якісних структур і запропонувати конкретний зміст аспектам організації й функціонування. Аспект організації – це «тіло», «конструкція» об'єкта аналізу, найбільш консервативний, жорсткий і не підпорядкований миттєвим настроям. Тому до цього

аспекту слід віднести соціально-економічні відносини, які мають вигляд як формалізованих соціальних норм, так і неформальних суспільних стереотипів. Координаційний аспект, безумовно, повинен корелювати зі своєю «конструкцією», тобто уявлення нації про «соціальну справедливість» повинні втілюватися в чітких соціальних нормах і відповідних, навіть підсвідомих, реакціях на різноманітні події та форми масової поведінки. Не випадково нами визначено *соціально-економічні* відносини в якості підстави для всього простору політики: саме економічні взаємини виступають «лакмусовим папірцем» для визначення керівної ролі одного з двох протиріч: «свобода індивіда понад усе – соціальне благополуччя понад усе».

До аспекту зв'язку слід віднести той об'єм, що Д. Істон визначив як «вихід»: це політичні рішення й дії, які містять усі реакції політичної системи, що проявляються у вигляді формально-правових актів законодавчих органів, розпоряджень, інструкцій, указів виконавчої влади, нормативних настанов і т. п. На виході системи можуть бути нові закони, інформаційні кампанії, державні асигнування, нова соціальна політика й ін. Вони задовольняють інтереси деяких членів системи, що забезпечують їй підтримку [10, с. 32]. Але вони можуть також практично нікого не задовольняти, якщо обслуговують інтереси малого відсотка населення (чи то олігархічного прошарку, чи бюрократично-військової верхівки). За таких умов «зворотна петля» не дає політичній системі ніяких потоків «імпульс-підтримки», не надає їй ніякого легітимного статусу. Саме тут і виникає небезпека для політичної еліти стати «чужими серед своїх» – постійно приймати рішення, що не збігаються зі світоглядною позицією більшості нації, адже для прийняття правильних політичних рішень і здійснення ефективних політичних дій потрібна ця якісна визначеність, що й утворює особливу, принципово відмінну від інших, форму державного устрою. За допомогою цієї визначеності громадяни повинні оцінювати рух політичної еліти як такий, що допомагає розвитку держави, або навпаки, зумовлює регрес суспільства. Категорія «соціальної справедливості» й надає цю якісну визначеність, більше того, вона й провокує певну іманентну напруженість у суспільстві, тому що торкається самої суті життя людини – її особистої структури цінностей і структури цінностей цього суспільства.

Починаючи з кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Україна в складі СРСР розпочинає поступове реформування радянського уявлення про соціальну справедливість. Нинішній стан – це свідоме й несвідоме деконструювання минулого уявлення, яке, на жаль, досі не сформувало нове чітке бачення моделі соціальної справедливості в українському суспільстві. Хаотичні та суперечливі дії політичної еліти пов'язані з відсутністю в їх свідомості конкретної моделі «правильного соціуму», «справедливої держави». Знов виникає необхідність підкреслити, що для правильного руху недостатньо лише заперечення «помилкового минулого», «неправильного вибору батьків». Задля творення треба відбудувати конструктивну й чітку модель «справжнього суспільства», формування якої повинне бути якщо не повністю усвідомлене політичною елітою, то як мінімум інтуїтивно збігатися з глибинними ментальними установами громадян.

Якщо звернутися до досвіду європейських держав, вибір моделі соціальної справедливості можна звести до таких варіантів: ліберальне, консервативне чи соціал-демократичне уявлення про соціальну справедливість. Це зовсім не означає, що моделі цілком завершені й немає місця для привнесення власних особистісних рис у політичну практику, навпаки, ці ідеологічні моделі – певний конструкт, що не скасовує можливість унікальної шведської чи української дійсності.

Отже, розглянемо головні риси трьох конструктів соціальної справедливості:

– ліберальна модель функціонує таким чином, щоб забезпечити рівні соціальні шанси громадянам, керуючись принципом необхідності мінімально підтримати малозабезпечені верстви населення, стимулюючи їх до пошуку роботи;

– консервативна модель спрямована на забезпечення рівноваги патерналістських дій держави з адресними програмами суспільної підтримки, керується принципом пріоритету підтримки сім'ї, общини, а не індивіда;

– соціал-демократична модель прагне забезпечити рівні соціальні права, рівні соціальні умови та пільгові програми, визначає принцип рівності соціальних умов [7; 9].

Слід відзначити, що соціальні програми держав із ліберальною моделлю соціальної справедливості можуть бути фінансовані за рахунок позабюджетних коштів, консервативна модель припускає наявність двох джерел – приватні та державні гроші, держави із соціально-демократичним вибором беруть відповідальність насамперед на себе, що яскраво демонструють такі держави, як Швеція чи Німеччина.

Необхідність вибору Україною однієї із цих моделей соціальної справедливості – робота політичної еліти держави, функція якої зокрема й у агрегуванні сумарної спрямованості нації, її очікувань, її підсвідомих стереотипів, які неможливо перекреслити за одну мить чи двома законами.

Спробуємо проаналізувати сучасні політичні процеси в державах, які робили свій вибір моделі, керуючись глибокими міркуваннями класиків XX ст., і зробимо висновки з погляду їх ефективності сьогодні – в умовах глобалізації, переходу до енергозберігаючих технологій і екологічно безпечної економіки.

Відомий ідеолог неолібералізму, Ф. Гаєк, стверджував, що справедливість не може бути для суспільства раціональною метою, тому що соціальний розвиток – це обов'язково стихійність, наслідки якої неможливо спрогнозувати, вони визначаються лише постфактум. Тому може йтися тільки про ринкову модель – систему поступово визначених у ринкових відношеннях «правил гри», які мають на меті реалізацію конкретних поточних потреб. Соціальну справедливість він сприймав тільки як «розподільну справедливість», глибинний сенс якої – тотальна зрівнялівка, що доведена до абсурду. Справедливість відсутня в суспільстві, що базується на приватній власності та ринкових відносинах, які й спроможні забезпечити ефективне існування людства. Бажання встановити соціальну справедливість він вважав безглуздим, бо є тільки справжня система «правильної моделі» соціуму – «морально нейтральний» ринковий розподіл, у якому система винагороди відповідає об'єму особистого вкладу в суспільний продукт [4].

Держави ліберальної моделі розвитку (наприклад, США) існування класового суспільства сприймають як «природний стан» людства, бо масова стереотипна свідомість вважає цю ситуацію цілком виправданою твердженням Ф. Гаєка про те, що найбільш активні індивіди соціуму отримують максимальну винагороду й справедливо входять до складу верхніх прошарків суспільства. Цікаво, що сучасні дослідження французького економіста Томаса Пікетті [11] приводять до протилежних висновків. Його дослідження статистики про зростання концентрації багатства в Європі й США з XVIII ст. до сучасності призвело до висновків щодо наявності сьогодні не активної та творчої економічної меншості, а присутності «потомственого капіталізму», коли «багатство все більше концентрується в одних руках і в основному передається у спадок, а не отримується працею чи заслугами. Надвисокі прибутки – це, як правило, прибутки від власності (рентні доходи, дивіденди, монопольний прибуток, банкові відсотки, біржові спекуляції й ін.). У цьому разі доречно говорити про «незароблені» (unearned) доходи, джерелом яких є невиробничий капітал, який привласнює те, що належить до «загальних благ» (природні ресурси, наукові знання, плоди технічного прогресу й т. ін.)» [цит. за 2].

Обґрунтувати ефективність ліберальної моделі соціальної справедливості можна популярною серед багатьох тезою, що між нерівністю та продуктивністю економіки є позитивний зв'язок, тобто неоліберали вважають, що необхідні витрати на встановлення певного рівня справедливості будуть заважати досягати економічної ефективності, бо це – серйозне навантаження для економічного росту. Але практика знов-таки демонструє глибокий сенс «оптимальної моделі» поліса Аристотеля, в якій середній прошарок повинен становити значну більшість і запобігати «класовому антагонізму» зверхбагатих і бідних. Так, американський історик та есеїст Тоні Джадт доводить, що посилення нерівності в державах Заходу безпосередньо корелює з підривом міжпоколінної мобільності (тобто бідні не мають можливості перейти до середнього класу), погіршенням стану здоров'я населення з низьким прибутком, утратою можливості отримати освіту, збільшенням кількості людей із девіантною поведінкою (алкоголізмом, злочинністю, залежністю від азартної гри). Т. Джадт також довів, що нерівність у доходах призвела до зростання психічних захворювань і взаємної недовіри в суспільстві [12].

Друга модель соціальної справедливості – консервативна – яскраво демонструється Великобританією, яка з приходом до влади М. Тетчер наприкінці 70-х рр. XX ст. обирає курс неоконсервативного шляху виходу з економічної кризи. Її кроки бути спрямовані на згортання дотаційного сектора економіки, ліквідацію рентної форми прибутків (власники того часу не вкладали гроші в модернізацію виробництва, а обмежувалися отриманням незначних відсотків від прибутку в поєднанні з отриманням певних «відкатів» з боку держави, що не сприяло збереженню лідерських позицій Англії в світовій економіці). Неоконсерватори обирають шлях трансформації держави у світовий фінансовий центр. Доклад Генерального директора Міжнародної організації праці на 100-й сесії Конференції у 2011 р. висвітлив цікаві результати: «Переважна економічна політика в основному не враховувала основні цінності МОТ і будувалася на принципах нерівної й незбалансованої глобалізації. Такі політичні заходи переоцінювали здатність ринків до саморегулювання, недооцінювали роль держави й державної політики й принципи нормативного правового регулювання й девальвували природоохоронні фактори, а також знецінили такі поняття, як достоїнство людини праці, соціальні послуги й функції підтримки добробуту в суспільстві…» [5; 3].

Лібералізація фінансового сектора економіки повинна була забезпечити істотне розширення інвестицій і створення робочих місць, що призвело б до покращення рівня життя всього населення держави. Однак цього не відбулося з жодним суспільством, що обрало такий шлях. «Глобальні рівні інвестицій залишалися незмінними або навіть трохи знижувалися з 1980-х років аж до початку кризи (*мається на увазі світова економічна криза 2007/08 рр.* – курсив наш – *О. Д.*). Ми спостерігаємо скорочення співвідношення обсягів інвестицій до ВВП у розвинених країнах, у яких було істотно полегшене нормативне правове регулювання фінансових ринків» [5, с. 3–4].

Виходячи із цього, можна зробити висновки, що вибір певної форми економічних відносин безпосередньо корелює з тим уявленням про соціальну справедливість, що панує в суспільстві. Англія, якщо й нелегко, але все ж таки без революційних подій, пішла саме таким шляхом, підсвідомо приймаючи класову стратифікацію як «цілком природну» ситуацію, а наявність верхньої палати парламенту, де державою керують спадкові аристократи, є звичним і ефективним інструментарієм управління нацією.

Соціал-демократична модель соціальної справедливості спирається на уявлення соціальної справедливості як на певну діяльність, що спрямована на вдосконалення умов, образу життя та якості життя людини, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, регулювання процесів соціальної диференціації суспільства. Держава враховує діяльність різноманітних соціальних інститутів, але домінуюча та корегуюча роль – за нею, щоби соціальною політикою інтегрувати цілі різних суб'єктів.

Якщо попередні дві моделі значною мірою керуються принципом комутативної справедливості (формальна рівність можливостей), то соціальна політика в цьому разі зосереджена навколо принципу «розподільної справедливості», який не може бути реалізований без втручання зовнішньої сили. Держава реалізує цей принцип шляхом насильницького перерозподілу. Суспільний перерозподіл блага як основа держави «правильної» моделі розвитку розглянутий Дж. Роулзом у праці «Теорія справедливості» у 1971 р. [9].

З іншого боку, держава цієї моделі справедливості повинна забезпечити зростання та розширення сектора реальної економіки (тобто виробництво, наявність продукту додаткової вартості й т. ін.), керуючись принципом солідарності трудящих. Принцип солідарності реалізується шляхом пошуків різноманітних форм взаємодопомоги (наприклад, соціальне страхування, боротьба з безробіттям, створення умов праці для працездатного населення). Цікаво, що в докладі Світового банку про світовий розвиток 2011 р. наводяться відомості, за якими дві п'ятих молодих респондентів відзначають безробіття та відсутність справедливості як головні причини, що змусили стати їх членами банд і повстанських угрупувань [2; 9].

Серйозною перешкодою на шляху до реалізації цієї моделі в Україні є протиставлення солідарності й страхування у зв'язку зі зростанням кількості неплатників, що отримують соціальні виплати. Оскільки не відбувається поділу відповідальності, принцип солідарності є асиметричним. Держава, зі свого боку, повинна брати на себе функцію перерозподілу з метою реалізації принципу загального доступу до соціального захисту як природного права людини. З іншого боку, постійно збільшуються потоки мігрантів у соціально захищені держави, які ніколи не допомагали в будуванні цього суспільства, але теж підпадають під принцип солідарності як частину природних прав людини.

За інших рівних соціал-демократична модель соціальної справедливості буде оптимальною для реалізації нового, «правильного» політичного курсу України. Для цього необхідно встановити нормальні кредитні потоки для фінансування малого бізнесу, стимулювання фінансової системи задля підняття реальної економіки, спрямувати збереження на кредитування інновацій, інвестицій, торгівлі й споживання. Також необхідно значно посилити діяльність контрольно-ревізійних державних установ у рамках режиму фінансового регулювання, зокрема й транскордонної діяльності.

Висновки. Сучасні політичні процеси потребують комплексного підходу до аналізу, який надає метод якісних структур. До координаційного аспекту політики, що є якісною визначеністю певної державної політики, слід віднести соціальну справедливість. Класифікацію конструктів справедливості можна співвіднести з пануючими в Європі ідеологемами, що допомогло виявити загальноєвропейські вибори та практику реалізації кожної з моделей. Вибір соціал-демократичної соціальної справедливості Україною для руху до максимальної адаптації в умовах глобалізації – ствердна відповідь на подальші ретельні дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аристотель. Политика. Аристотель. Сочинения: в 4 т. М.: «Мысль», 1983. Т. 4. С. 336, 423, 544.
2. Вебер А. Социальная справедливость и развитие. URL: http://svom.info/entry/591-socialnaya-spravedlivost-i-razvitie.
3. Всемирный банк: «Конфликты, безопасность и развитие». Доклад о мировом развитии. Вашингтон, округ Колумбия, 2011 г. URL: http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/worlddev2011.pdf.
4. Гаєк Ф. Скорочена версія для журналу «Читацький оглядач» книги «Шлях до кріпацтва» / переклад з англ. Київ: ГО «Ціна держави», 2016. 66 с.
5. Доклад Генерального директора МОТ. Международная конференция труда, 100-я сессия 2011 г. Новая эра социальной справедливости. URL: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/ed_norm/relconf/documents/meetingdocument/wcms_155846.pdf.
6. Калинаускас И. Наедине с миром. М. «Мысль», 1991. 210 с.
7. Капкаев Ю. Институциональная модель социального государства. Вестник Челябинского государственного университета. 2010. № 5 (186). Экономика. Вып. 25. С. 5–12.
8. Платон. Платон Соч. в 3 т., под общ. ред. А. Лосева и В. Асмуса. М. «Мысль», 1972. Т. 3. Ч. 2. С. 88, 114, 264–285.
9. Роулз Д. Теория справедливости. Новосибирск: Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1995. 514 с.

10. Easton D. A System Analysis of Political Life, New York, Pp. XVI, 507. New York: John Wiley & Sons, 1965.

11. Picketty T. Capital in the Twenty First Century. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, 2014.

12. Judt T. Ill Fares the Land. A Treatise On Our Present Discontents. London: Penguin Books, 2011. P. 15–20.

REFERENCES:

1. Aristotel. (1983). Polytyka [Policy]. Moskwa: Mysl [in USSR].
2. Veber A. (2015). Sotsyalnaia spravedlyvost y razvytye [Social justice and development] [in Russia].
3. Vsemyrnyi bank: «Konflykty, bezopasnost y razvytye» (2011). [World Bank: Conflicts, Security and Development] [in USA].
4. Haiek F. (2016). Skorochena versiia dlia zhurnalu "Chytatskyi ohliadach" knyhy "Shliakh do kripatstva". [The Road to Serfdom]. Kyiv: HO "Tsina derzhavy" [in Ukrainian].
5. Doklad Heneralnoho dyrektora MOT. (2011). Mezhdunarodnaia konferentsyia truda, 100-ya sessyia 2011 h. Novaia era sotsyalnoi spravedlyvosty [Report of the ILO Director-General // International Labor Conference, 100th Session, 2011 A New Era of Social Justice]. [Genève, Suisse].
6. Kalynauskas Y. (1991). Naedyne s myrom [Alone with the world]. Moskwa: Mysl [in USSR].
7. Kapkaev Yu. (2010). Ynstytutsyonalnaia model sotsyalnoho hosudarstva [Institutional model of the social state]. Bulletin of the Chelyabinsk State University, vol. 5, no. 25, pp. 5–12.
8. Platon (1972). [Plato]. Moskwa: Mysl [in USSR].

Social justice as a qualitative component of the political transformations of Ukraine

Dymova Olena Valentyniwna

Candidate of Political Science, Docent, Associate Professor at the Department of Philosophy
of Odessa National Marine University
Mechnikov str., 34, Odessa, Ukraine

The article examines the political sphere of social relations of society and its definition of "social justice" through a philosophical category. The importance of justifying a clear vector of the political course connects with the contradictory and unjust activity of the Ukrainian elite. The purpose of this study is to try to find out the place of the category "social justice" and its concrete meaning in the mass consciousness of the Ukrainian people and influence on the modern processes of the formation of a social state in Ukraine. Analysis requires consideration of the social policies of the respective European states where social justice uses as the main semantic construct. From the point of view of the qualitative structures of such a multidimensional phenomenon as politics, interrelations with other social institutions uses. This article uses the method of qualitative structures proposed by I. Kalinauskas. The liberal model of social policy functions to ensure equal social opportunities for citizens in accordance with the principle of minimally supporting low-income strata of the population, stimulating the search for work. The conservative model makes at balancing the paternalistic actions of the state with targeted programs of social support. The model uses the principle of priority of the support of the family, the community, and not the individual. Social-democratic model of justice leans on activities aimed at improving the conditions, lifestyle and standard of living. It provides the necessary social support to citizens, regulates the processes of social differentiation of society. Namely is this model of justice that will be optimal for the implementation of Ukraine's new right political course. For that: it is necessary to establish normal credit flows for financing small business, stimulating the financial system to raise real economy, channeling savings for lending to innovation, investment, trade and consumption.

Key words: *social justice, method of qualitative structures, social politics, political elite.*

Дудка
Лариса Олексіївна

Консультативно-дорадчі органи в контексті сучасної моделі державно-церковних відносин в Україні

УДК 321:2(477)«199/20»
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-33-38

Дудка Лариса Олексіївна
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри політології та права
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
вул. Графська, 2, Ніжин, Україна

Важливою передумовою успішного подолання кризових явищ, досягнення економічного та культурного процвітання, зміцнення співпраці та порозуміння між державою й широким громадським загалом є становлення в сучасній Україні громадянського суспільства. Успішний результат цього процесу залежить від ефективної та злагодженої діяльності основних інститутів громадянського суспільства, серед яких на особливу увагу заслуговують церква та релігійні організації. У статті проаналізовані особливості та характерні риси процесу становлення церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства через систему створення та діяльності консультативно-дорадчих органів у структурі державної влади. Оскільки умови та можливості реалізації таких функцій релігійними установами залежать від державної політики в релігійно-церковній сфері, це вимагає детального аналізу основних заходів держави щодо розроблення та реалізації законодавчих ініціатив, спрямованих на забезпечення свободи совісті, діяльності церков і релігійних організацій в Україні. Вивчення державно-церковних відносин в Україні в період незалежності було проведене на основі аналізу нормативно-правової бази, що забезпечує правову основу регулювання цих відносин з урахуванням сучасних досягнень науковців, які працюють у цьому тематичному полі. Авторка стверджує, що стан і рівень забезпечення права громадян на свободу совісті, характер державно-церковних відносин і використання значного потенціалу церкви як соціального інституту значною мірою залежать від позиції державної влади, наявності в неї чіткої й зрозумілої політики щодо релігії та релігійних організацій, готовності до конструктивного діалогу з релігійною спільнотою та взаємоповаги. Створення необхідних політико-правових умов для утворення й ефективної діяльності консультативно-дорадчих органів забезпечить можливість для релігійних організацій і віруючих оперативно й конструктивно вирішувати нагальні питання церковно-релігійного, міжконфесійного та державно-церковного життя, що є вкрай важливим для консолідації українського суспільства.

Ключові слова: *церква, держава, консультативно-дорадчі органи, громадянське суспільство, державно-церковні відносини.*

Вступ. Складні й суперечливі процеси в економіці, політиці та національній свідомості відбуваються в Україні вже тривалий час. Важливою передумовою успішного подолання кризових явищ, досягнення економічного та культурного процвітання, зміцнення співпраці та порозуміння між державою й широким громадським загалом є становлення громадянського суспільства. Нам украй потрібна демократична консолідація європейського ґатунку, яка має на меті формування толерантності, поваги до прав людини, уміння долати стереотипи й знаходити компроміси.

Серед численних факторів суспільного життя, які відбиваються на політиці й суспільстві в цілому, є й релігія. Упродовж багатьох століть, а особливо сьогодні, релігійні доктрини та релігійні інститути безпосередньо й опосередковано впливали і впливають на суспільно-політичні процеси будь-якої країни. Україна не є винятком, а враховуючи специфіку сучасної церковно-релігійної ситуації та складнощі в забезпеченні політичної стабільності й суспільної злагоди між усіма її громадянами, цей процес у нашій країні має свої особливості та неоднозначні наслідки.

Актуальність дослідження взаємодії держави й церкви підтверджується як світовим досвідом, так і сучасними внутрішньодержавними подіями, які переконливо свідчать про те, що в ескалації політичних і міжетнічних конфліктів основою нерідко виступає релігійний чинник [6; 16].

Питання державно-церковних відносин, реалізація принципу свободи совісті в Україні періоду незалежності, взаємовплив релігійних інституцій і держави проаналізовані в роботах В. Бондаренка, А. Колодного, В. Любчика, П. Панченко, В. Рибалка, М. Бабія, В. Єленського, Л. Филипович та ін. Водночас варто констатувати, що сам механізм такої взаємодії, його сучасні моделі та нові формати є наразі недостатньо вивченими й потребують додаткових досліджень та узагальнень.

Мета та завдання. Метою дослідження є аналіз процесу утворення, основних засад діяльності, ролі та значення консультативно-дорадчих органів як моделі державно-церковних і міжконфесійних відносин у контексті становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Оскільки умови та можливості реалізації такого формату державно-церковних відносин залежать від державної політики в релігійно-церковній сфері, то це вимагає детального аналізу основних заходів держави щодо розроблення та реалізації законодавчих

ініціатив, спрямованих на забезпечення свободи совісті, налагодження повноцінного й ефективного державно-церковного діалогу та перетворення церкви на справжній інститут громадянського суспільства.

Методи дослідження. Подолання ідеологічних бар'єрів, колишніх упереджених методологічних підходів, доступ до раніше заборонених джерел інформації нині дає змогу справді на науковому рівні досліджувати релігійні процеси в Україні. У наукових працях політологічного, соціологічного й історичного спрямування знайшли своє відображення теоретичні аспекти взаємовідносин між державою та церковними інституціями, у той час як представників державних структур більше цікавлять практичні питання, пов'язані з пошуком ефективних форм і методів управління ними. Вивчення державно-церковних відносин в Україні періоду незалежності було здійснене на основі аналізу нормативно-правової бази, що забезпечує правову основу регулювання цих відносин з урахуванням сучасних наукових досягнень. Висновки й узагальнення дослідження ґрунтуються на вивченні досвіду та сучасних практик у налагодженні конструктивного діалогу між державою та релігійними організаціями у форматі консультативно-дорадчих органів.

Результати. Цілком зрозумілим є те, що релігійні об'єднання не можуть існувати поза суспільством, вони не можуть бути нейтральними відносно того, що в ньому відбувається. Витиснуті з політичного життя за радянських часів, нині релігійно-церковні організації вийшли на авансцену політичного життя. До основних причин, що призвели до зростання рівня релігійності населення та відчутної активізації діяльності церковних конфесій, релігійних організацій у соціально-політичному, державно-політичному та соціально-культурному житті країни, варто віднести такі: процеси лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя в умовах перебудовчих реформ другої половини 1980-х рр.; вакуум у масовій свідомості, що виник після краху тоталітарної ідеології; глибоко вкорінені релігійно-культурні традиції, особливо в західноукраїнських областях, які продовжували існувати, незважаючи на перманентний тиск державно-партійних структур упродовж усього радянського минулого; активна презентативна діяльність церков і релігійних організації в напрямку поглиблення державно-конфесійного співробітництва й апробації привабливих суспільно значимих соціальних проектів і програм.

Відновлення Україною державного суверенітету започаткувало нову віху в історії соціального служіння діючих на її теренах конфесій. Церкви та релігійні організації отримали можливість стати не уявними, не декларованими, а реальними дієвими суб'єктами суспільного життя.

Згідно із сучасною українською моделлю державно-церковних відносин держава й церква визначаються як рівноправні суб'єкти державно-церковних відносин, кожен з яких діє у сфері своєї компетенції, взаємно підтримуючи один одного. При цьому релігійні організації діють у правовому полі держави, держава не втручається у справи церкви, забезпечуючи свободу релігії, свободу церкві, сприятливі умови її діяльності. Отже, конституційне закріплення принципу відокремлення церкви від держави не відкидає як їхньої взаємної відповідальності, так і можливості співпраці у сфері соціального захисту, охорони здоров'я, культури, науки, мистецтва тощо. Завдячуючи таким підходам, процес релігійного відродження в незалежній Україні набув незворотного характеру й виявився в зростанні релігійності населення, чисельності релігійних організацій, розширенні спектра конфесійного розмаїття [11, с. 7].

Як зазначено в проекті Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, відокремлення церкви від держави жодним чином не означає відокремлення церкви від суспільства, заборону її участі в суспільному житті. Навпаки, у документі наголошується на тому, що сепараційний принцип взаємин держави й релігійних організацій звільняє церкви й деномінації від одержавлення, тотального контролю над їхнім внутрішнім життям, внутрішніми приписами та релігійною практикою, закладаючи підґрунтя для розвитку партнерських взаємин між державою та релігійними інституціями [13, с. 59].

Слід підкреслити, що церква як соціальний інститут, володіючи певним досвідом суспільної діяльності та високим рівнем довіри до неї громадян нашої держави порівняно з іншими суспільними інституціями, має значний потенціал і досвід позитивного впливу на українське суспільство. На підтвердження цієї думки наведемо результати соціологічного опитування громадської думки «Омнібус» щодо рівня довіри населення соціальним інститутам, яке було здійснене в грудні 2016 р. Київським міжнародним інститутом соціології. За результатами опитування, найбільшою довірою серед українців користуються церква, волонтери та Збройні Сили України. Порівняно з 2015 р. рівень довіри до церкви майже не змінився, вона продовжує утримувати позиції лідера довіри українців – це 56,7% населення нашої країни [4]. Не викликає сумніву, що саме активність релігійних організацій на ниві соціального служіння зумовлює високий рейтинг довіри до них у суспільстві, а також закладає підґрунтя для формування партнерської моделі державно-конфесійних відносин.

Суспільно корисна діяльність конфесій характеризується багатовекторністю, наявністю суспільно значимих проектів, пошуком нових форм ведення роботи. Активно долучаються церкви до процесу

формування громадянської культури населення, здійснення благодійницької діяльності, розгортання волонтерського руху, налагодження міжнародних зв'язків, що дозволяє реалізувати значну кількість спільних соціальних ініціатив, здійснення наукової й просвітницької роботи тощо.

Незважаючи на різнобічність і масштабність суспільної активності церков і конфесій, є підстави вважати, що соціальний потенціал останніх використовується не на повну потужність. Серед основних причин такого стану варто виділити живучість радянських ідеологем у масовій свідомості та наслідки багаторічної практики побудови безрелігійного суспільства, відносно повільну адаптацію релігійних конфесій до нових суспільних реалій, конфліктність і політизацію міжконфесійних і міжцерковних взаємин [15].

Для подолання цих труднощів і для більш повного використання церквою свого досвіду та потенціалу в реалізації функцій соціального служіння їй потрібна допомога держави в забезпеченні необхідними умовами та ресурсами. Це повинно проявитися насамперед через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Виконуючи такі функції, церква зможе розв'язувати важливі для всього соціуму проблеми, привертати до них увагу держави, а коли треба – змушувати її корегувати свою політику в потрібному для суспільства напрямі. Вона буде здатна забезпечувати зворотний зв'язок між державою й суспільством, пропонуватиме свої програми вирішення суспільних питань та активно долучатиметься до їх практичної реалізації [2, с. 108].

Із метою налагодження постійного дієвого міжконфесійного діалогу в грудні 1996 р. за сприяння Державного комітету України в справах релігії була створена Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій (далі – ВРЦіРО) як представницький міжконфесійний консультативно-дорадчий орган [1].

Мета ВРЦіРО – об'єднання зусиль Церков і релігійних організацій щодо духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробленні проектів нормативних актів із питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів доброчинного характеру. Рада функціонує на засадах рівності та рівноправ'я, поваги до внутрішніх настанов і традицій усіх діючих у рамках Конституції України релігійних організацій і є незалежною від органів державної влади України, політичних партій, інших громадських формувань і їх керівних органів.

Нині Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій є найбільшою й найавторитетнішою громадською інституцією в Україні. Вона бере активну участь у громадському житті країни, реагуючи на суспільні виклики публічними заявами, миротворчими й іншими заходами. Особливу увагу Рада Церков звертає на необхідність утвердження в суспільстві справедливості, забезпечення свободи віросповідання й інших фундаментальних прав людини, захисту суспільної моралі, боротьби з корупцією, належного соціального захисту вразливих і малозабезпечених верств населення тощо.

Окрім Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, на національному рівні функціонують і інші консультативно-дорадчі органи, такі, як Нарада представників християнських церков України, Рада Євангельських Протестантських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України, які також займають досить активну позицію у сфері державно-церковних відносин [5].

Для поглиблення як державно-конфесійного, так і міжконфесійного діалогу, опрацювання конкретних механізмів співпраці між державою й церквою в різних сферах важливою є співпраця Церков і релігійних організацій у форматі консультативно-дорадчих органів при міністерствах і відомствах – *громадських рад.*

Підставою для створення та діяльності громадських рад при різних міністерствах і відомствах є положення нормативно-правових актів України, спрямованих на створення сприятливих умов для всебічної реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, забезпечення відкритості діяльності органів виконавчої влади, утвердження в Україні народовладдя й громадянського суспільства [3, с. 4–7].

Сьогодні доволі активно свою роботу проводить *Громадська рада при Міністерстві освіти й науки України з питань співпраці зі Всеукраїнською радою Церков і релігійних організацій.* У центрі уваги Громадської ради – питання сприяння запровадженню викладання предметів духовно-морального спрямування, опрацювання державного стандарту з богослов'я й інше. Результатом послідовних і багаторічних зусиль Громадської ради стало ухвалення 2 липня 2015 р. Президентом України Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів», що надало релігійним організаціям право виступати суб'єктами заснування загальноосвітніх навчальних закладів різного рівня. Говорячи про надання релігійним організаціям указаного права, важливим є не лише урівнення їх у цьому відношенні з іншими суб'єктами права й подолання їх штучної дискримінації, але й введення їх у число суб'єктів – учасників навчально-виховного процесу [14].

29 квітня 2009 р. відбулося установче засідання *Ради у справах душпастирської опіки при Мініс-*

терстві оборони України, яка була утворена з метою налагодження тісної співпраці Міністерства з українськими Церквами й релігійними організаціями для задоволення релігійних потреб військовослужбовців і духовного, морально-естетичного, військово-патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України [10]. Варто зазначити, що цій події роком раніше передувало підписання 10 листопада 2008 р. Меморандуму про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [8]. Підписали документ Міністерство оборони України й представники семи релігійних інституцій. Оборонне відомство країни в такий спосіб планувало здійснити практичні заходи, спрямовані на поетапне впровадження в Збройних Силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства). Водночас необхідно зазначити, що законодавством України на той час це питання ще не було врегульовано, і тому подібні дії були незаконними.

Результатом роботи Ради у справах душпастирської опіки при оборонному відомстві стало розроблення Концепції душпастирської опіки в Збройних Силах України, яка була затверджена Наказом Міністра оборони України 22 квітня 2011 р. [7]. Ураховуючи зовнішню агресію Російської Федерації та необхідність захисту територіальної цілісності України, великим досягненням на шляху до законодавчого унормування цього питання стало підписання 27 січня 2015 р. Положення про службу військового духовенства (капеланства) у Збройних Силах України [12].

Стратегічні рішення про формалізацію партнерства з профільними органами державної влади у вирішенні актуальних суспільних проблем ухвалили члени ВРЦіРО на своєму засіданні 16 грудня 2008 р. Це підписання двосторонньої Угоди про співпрацю між Міністерством охорони здоров'я України та ВРЦіРО. Документ визначив ініціативи МОЗ щодо взаємодії з релігійними конфесіями у сферах захисту життя (звуження практики абортів), морально-етичної просвітницької діяльності серед медичних працівників, студентів медичних навчальних закладів і молоді, протидії епідеміям ВІЛ/СНІД і туберкульозу в Україні, запровадження медичного капеланства у вигляді хоспісів тощо [15].

Подальша співпраця мала наслідком утворення 4 червня 2009 р. при *Міністерстві охорони здоров'я України Громадської ради з питань співпраці зі Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій* [9]. На робочих засіданнях представники конфесій і медичної спільноти розглядали питання пропаганди здорового способу життя, шляхи вдосконалення процесу вакцинації в Україні, обговорили проект «Етичного кодексу лікаря» тощо. Особливі зусилля докладають церкви й деномінації на ниві боротьби з ВІЛ/СНІДом. Координацію їхньої діяльності фактично здійснює Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій. Саме ВРЦіРО виступила засновником міжконфесійного діалогу у сфері подолання епідемії ВІЛ/СНІДу в Україні шляхом прийняття та впровадження «Концепції участі Церков і релігійних організацій України в протидії епідемії ВІЛ/СНІДу» і «Стратегії участі Церков і релігійних організацій України в протидії епідемії ВІЛ/СНІДу», що є унікальним досвідом.

Будь-яка співпраця може бути успішною лише за умови порозуміння сторін, що можливо забезпечити шляхом застосування діалогових форм управління. Роль і значення громадських рад як консультативно-дорадчих органів при органах влади переоцінити вкрай важко, адже через них, як через форпости громадськості, релігійні організації та віруючі мають можливість оперативно й конструктивно вирішувати нагальні питання церковно-релігійного життя. Важливо, що діяльність зазначених Громадських рад призводить до цілком конкретних управлінських рішень у сфері компетенції відповідних міністерств і відомств.

Висновки. Практика засвідчує, що церкви та релігійні організації не є байдужими до сучасних викликів і труднощів, що пронизують життя українського населення, вони активно долучаються до суспільно корисної праці та реалізації своєї соціальної місії. Проте для більш повного й ефективного використання церквою свого досвіду та потенціалу в реалізації функцій соціального служіння в інтересах усього суспільства їй потрібна допомога та підтримка держави. Це повинно проявитися насамперед через створення нормативно-правової бази та формування дієвого механізму співпраці, що забезпечили б відповідні умови для діяльності церкви як дієвого та повноправного інституту громадянського суспільства.

Безумовно, ключову роль у становленні громадянського суспільства відіграє держава, а точніше, ті можливості, які вона може запропонувати для інститутів громадянського суспільства. Ці можливості повинні ґрунтуватися на утвердженні толерантності як важливої правової й політичної потреби. Під толерантністю ми розуміємо повагу, сприйняття та розуміння різноманіття культур і форм самовираження й самовиявлення людської особистості. До того часу, доки в нашому суспільстві не виникне релігійна толерантність, ми не зможемо говорити про релігійні організації як повноправні інститути громадянського суспільства.

Розв'язання цих масштабних завдань потребує спільних зусиль державних інституцій різного рівня, представників релігійної спільноти, науковців, громадськості, але насамперед потребує переконаності у важливості поставленої мети й реальних зусиль щодо її досягнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. 20 років на шляху діалогу та порозуміння. URL: http://vrciro.org.ua/ua/council.

2. Грінер О. Становлення Церкви як інституту громадянського суспільства: управлінський аспект. Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). К., 2007. С. 107–116.

3. Громадські Ради: створення та організація роботи. Довідково-методичний посібник для членів громадських рад / За заг. ред. А. Крупника. Одеса: Одеський суспільний інститут соціальних технологій, 2012. С. 4–7.

4. Довіра соціальним інституціям: прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1.

5. Заєць О. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій та її позиція відносно законодавчих ініціатив у релігійній сфері. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk.

6. Здіорук С. Етноконфесійна ситуація в Україні та міжцерковні конфлікти. К.: НІСД, 2007. 160 с.

7. Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=861%3A1&lang=uk.

8. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/goverments_doc/military/42756/.

9. Положення про Громадську раду при Міністерстві охорони здоров'я України. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html.

10. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. URL: http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada.

11. Попов Г. Особливості розвитку державно-церковних відносин та релігійно-церковного комплексу в сучасній Україні. Релігія і церква в сучасних українських реаліях / Зб. матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 12 вересня 2007 р.). К., 2007. С. 6–11.

12. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15.

13. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин: інформаційні матеріали до Круглого столу на тему «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? (22 квітня 2013 р.) / Центр Разумкова за підтримки Фонду Конрада Аденауера в Україні. К., 2013. 76 с.

14. Решетніков Ю. Громадська рада з питань співпраці з Церквами та релігійними організаціями при Міністерстві освіти і науки України як механізм забезпечення взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері освіти. URL: http:// www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/.

15. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» № 1085 від 9 грудня 2010 р. URL: http://president.gov.ua/documents/12584.html.

16. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). К.: Криниця, 1999. 309 с.

REFERENCES:

1. Vseukrajinsjka Rada Cerkov i relighijnykh orghanizacij (2014) 20 rokiv na shljakhu dialoghu ta porozuminnja [20 years on the path to dialogue and understanding]. Retrieved from: http://vrciro.org.ua/ua/council (accessed 13 March 2018).

2. Ghriner O. (2007) Stanovlennja Cerkvy jak instytutu ghromadjansjkogho suspiljstva: upravlinsjkyj aspekt [The formation of the Church as an institution of civil society: the managerial aspect]. Proceedings of the Relighija i cerkva v suchasnij Ukrajini: stan, problemy, perspektyvy (Ukraine, Kyiv, September 12, 2007), Kyiv, pp. 107–116.

3. Krupnyk A. (ed.) (2012) Ghromadsjki Rady: stvorennja ta orghanizacija roboty [Public Councils: Creation and organization of work]. Odeca: Odesjkyj suspiljnyj instytut socialjnykh tekhnologhij. (in Ukrainian)

4. Kyjivsjkyj mizhnarodnyj instytut sociologhiji (2017) Dovira socialjnym instytucijam [Trust in social institutions]. Retrieved from: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1(accessed 14 March 2018).

5. Zajecj O. (2008) Vseukrajinsjka Rada Cerkov ta relighijnykh orghanizacij ta jiji pozycija vidnosno zakonodavchykh iniciatyv u relighijnij sferi [All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations and its Position Regarding Religious Legislative Initiatives]. Retrieved from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=179%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk. (accessed 14 July 2017).

6. Zdioruk S. (2007) Etnokonfesijna sytuacija v Ukrajini ta mizhcerkovni konflikty [Ethnic and religious situation in Ukraine and interchurch conflicts]. Kyiv: NICD (in Ukrainian).

7. Koncepciji dushpastyrsjkoji opiky u Zbrojnykh Sylakh Ukrajiny [Concept of Pastoral Care in the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=861%3A1&lang=uk. (accessed 12 July 2017).

8. Memorandum pro spivpracju u spravakh dushpastyrsjkoji opiky vijsjkovosluzhbovciv Zbrojnykh Syl Ukrajiny (2008) [Memorandum on cooperation in pastoral care of servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: https://risu.org.ua/ua/index/resourses/goverments_doc/military/42756/. (accessed 14 March 2018).

9. Polozhennja pro Ghromadsjku radu pry Ministerstvi okhorony zdorov'ja Ukrajiny (2009) [Regulations on the Public Council under the Ministry of Health of Ukraine]. Retrieved from: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/polog_grRADA.html. (accessed 14 March 2018).

10. Polozhennja pro Radu u spravakh dushpastyrsjkoji opiky pry Ministerstvi oborony Ukrajiny (2009) [Regulations on the Council for Pastoral Care at the Ministry of Defense of Ukraine]. Retrieved from: http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskistyu/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/rada. (accessed 13 March 2018).

11. Popov Gh. (2007) Osoblyvosti rozvytku derzhavno-cerkovnykh vidnosyn ta relighijno-cerkovnogho kompleksu v suchasnij Ukrajini [Features of development of state-church relations and religious-church complex in modern Ukraine]. [The formation of the Church as an institution of civil society: the managerial aspect]. Proceedings of the Relighija i cerkva v suchasnij Ukrajini: stan, problemy, perspektyvy (Ukraine, Kyiv, September 12, 2007), Kyiv, pp. 6–11.

12. Pro zatverdzhennja Polozhennja pro sluzhbu vijsjkovogho dukhovenstva (kapelansjku sluzhbu) u Zbrojnykh Sylakh Ukrajiny (2015) [On Approval of the Regulations on the Service of the Military Clergy (Chaplaincy) in the Armed Forces of Ukraine]. Retrieved from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15. (accessed 14 March 2018).

13. Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukrajini (2013) Relighija i vlada v Ukrajini: problemy vzajemovidnosyn [Religion and power in Ukraine: problems of mutual relations]. Proceedings of the Derzhavno-konfesijni vidnosyny v Ukrajini stanom na 2013 rik: rukh do partnerstva derzhavy i Cerkvy chy do kryzy vzajemyn? (Ukraine, Kyiv, April 22, 2013), Kyiv: Centr Razumkova za pidtrymky Fondu Konrada Adenauera v Ukrajini, p. 56.

14. Reshetnikov Ju. (2015) Ghromadsjka rada z pytanj spivpraci z Cerkvamy ta relighijnymy orghanizacijamy pry Ministerstvi osvity i nauky Ukrajiny jak mekhanizm zabezpechennja vzajemodiji derzhavy ta relighijnykh instytucij u sferi osvity [Public Council on Cooperation with Churches and Religious Organizations under the Ministry of Education and Science of Ukraine as a mechanism for ensuring interaction between the state and religious institutions in the field of education]. Retrieved from: http://www.edu-ugcc.org.ua/resursy/internet-resursy/ (accessed 10 March 2018).

15. Ukaz Prezydenta Ukrajiny (2010) Pro optymizaciju systemy centraljnykh orghaniv vykonavchoji vlady [On optimization of the system of central executive authorities]. Retrieved from: http://president.gov.ua/documents/12584.html (accessed 5 September 2017).

16. Shuba O. (1999) Relighija v etnonacionaljnomu rozvytku Ukrajiny (politologhichnyj analiz) [Religion in ethnonational development of Ukraine (political analysis)]. Kyiv: Krynycja. (in Ukrainian).

Consultative and advisory bodies in the context of the modern model of state-church relations in Ukraine

Dudka Larysa Oleksiivna

Candidate of Historical Sciences,
Docent, Associate Professor at the
Department of Political Science
and Law
of Nizhyn Gogol State University
Grafska str., 2, Nizhyn, Ukraine

The formation of civil society in modern Ukraine is an important precondition for a successful overcoming of crisis phenomena, achieving economic and cultural prosperity and strengthening the cooperation between the state and citizens. The successful outcome of this process depends on the effective and coherent operation of the main civil society institutions. Church and other religious organizations deserve special attention among them. The article analyzes the main features of church formation as an active and full-fledged institution of civil society through the system of consultative and advisory bodies in the structure of state power. Since the conditions and possibilities of performing such tasks by religious institutions depend on state policy in the religious-church sphere, it requires a detailed analysis of the main steps of the state regarding the development and implementation of legislative initiatives, aimed to ensure freedom of conscience, the activity of churches and religious organizations in Ukraine. The study of state-church relations in Ukraine during the period of independence was conducted on the basis of regulatory framework analysis that provides the legal basis for monitoring and controlling these relations, taking into account the current achievements of scientists, who worked in this thematic field. The author says that the state and level of ensuring the right of citizens to freedom of conscience, the nature of state-church relations and the use of the significant potential of the church as a social institution depend on the position of the state power, the existence of clear and understandable policies on religion and religious organizations, readiness for constructive dialogue with the religious community and mutual respect. Creation of important political and legal conditions for the formation and effective operation of advisory bodies will provide an opportunity for religious organizations to resolve urgent issues of church-religious promptly and constructively, which is extremely important for consolidation of Ukrainian society.

Key words: *church, state, consultative and advisory bodies, civil society, state-church relations.*

Меликли
Гюнель Курбанали

Политические основания современной образовательной модели Азербайджана

УДК 374.3
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-39-43

Меликли Гюнель Курбанали
доктор философии по политологии,
диссертант по программе доктора наук
отдела современной философии политики
Института философии
Национальной академии
наук Азербайджана
г. Баку, Азербайджанская Республика

В статье рассматриваются проблемы политической концепции образования в Азербайджанской Республике. На протяжении всего периода независимости концепция образования дважды рассматривалась в рамках Закона об образовании, подвергаясь многочисленным изменениям. Факты свидетельствуют о том, что процесс развития системы образования в стране тесно координируется с общемировыми тенденциями образовательного процесса. Политические основания системы образования в республике исходят из общей системы политической безопасности, предусматривая неуклонное повышение качества человеческого капитала. В статье проанализированы все важные направления развития образования за последние десятилетия, определены задачи предстоящих реформ.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, система образования, модель образования, политическая безопасность, реформирование образовательного процесса.*

Введение. Образование в Азербайджане является одним из главных приоритетов социальной политики государства. Азербайджан является молодым, суверенным государством, строящим свое развитие на демократических принципах равенства и человеческих свобод. Стремясь идти в ногу с современными требованиями цивилизационного развития, государство строит свою социальную политику с целью достижения высокого потенциала человеческого и социального капитала. Постсоветское развитие дало возможность заново пересмотреть многие приоритеты в образовании и науке, в том числе структуру, ступени образования, перечни специальностей по подготовке специалистов всех ступеней, возможности профессиональной педагогической подготовки, их переквалификации, структуру управления образованием и наукой. В данном направлении реформы проводятся постоянно. Помимо того, что был принят Закон об образовании, в этот закон по мере необходимости вносятся поправки, принимаются указы, различные законодательные акты, укрепляется материально-техническая база образовательных учреждений, принимаются необходимые меры для повышения качества преподавания и стимулирования работы педагогического коллектива. В указанных направлениях работа продолжается и поныне.

Поскольку вопросы становления современной системы образования, соответствующей требованиям принятых международных стандартов, постоянно находятся в центре внимания правительства, естественной является также научно-теоретическая разработка вопросов развития образования в стране. Помимо научных учреждений по образованию (таких как Институт проблем образования), разнообразные его аспекты рассматривают экономисты, социологи, философы, психологи, педагоги, политологи, историки, юристы и другие ученые.

Цель статьи – анализ проблем политической концепции образования в Азербайджанской Республике.

Результаты. Выделение новых целей для решения задач развития человеческого капитала в нашей республике, которая находится на пути стремительного развития, и адаптация показателей качественного образования к европейским стандартам является приоритетом в государственной политике. С этой точки зрения Указ Президента Азербайджанской Республики (Ильхама Алиева) «Об утверждении Государственной стратегии развития образования в Азербайджанской Республике» от 24 октября 2013 г. имеет большое значение. В соответствии с концепцией развития нашего государства развитие современной системы образования должно способствовать устойчивому и конкурентному развитию страны, развитию человеческого капитала и реализации полноценного развития и управления людскими ресурсами.

Реформы в дошкольном и общем образовании в конце года уже дали результаты. Самой большой реформой в этом направлении образования стало расширение сферы профессиональной ориентации, что сопровождалось увеличением результатов сдачи экзаменов в высшие учебные заведения. Проведена большая работа по организации конкурса по найму на работу или диагностической оценке учителей. Изменение правил облегчило учителям решение их проблем, и это сыграло важную роль в повышении их профессионализма и знаний.

Уровень общего образования в 2017–2018 у. г. постепенно расширялся до полного среднего образования через специализацию. Особое внимание уделялось правильному отбору в специализированные классы учеников в 9 классе, формированию профессионального педагогического персонала, созданию необходимой учебной

и образовательной среды, а также оптимальному определению содержания образования в соответствии с современными задачами.

В целом обеспечение обязательного среднего школьного образования с учетом интересов учеников, обладающих необходимыми минимальными знаниями и навыками по предметам, при обязательном общем среднем образовании заложило основу для нового этапа в общей системе образования. В результате в 2017–2018 у. г. 27 005 учеников были зачислены в 1 206 десятых классов из 722 школ по всей стране [4].

Республиканские предметные олимпиады – это научные конкурсы, охватывающие школы во всех городах и регионах страны. Эти соревнования служат для выявления учеников с особым талантом по отдельным дисциплинам. Оценка их знаний и навыков направлена на то, чтобы повысить интерес учащихся к этим предметам и дать им возможность продемонстрировать свои знания и навыки в здоровой конкурентной среде. Хотя олимпиады проводятся с участием учеников 9, 10 и 11 классов по 8 предметам (азербайджанский язык и литература, математика, физика, химия, биология, информатика, география и история), обычно встречаются также ученики 7–8 классов.

В республиканской предметной олимпиаде в этом году приняли участие более 33 тысяч учеников, были вручены 45 золотых медалей, 89 серебряных медалей, 276 бронзовых медалей и 298 победителей из разных регионов, включая Нахчыванскую Автономную Республику [5].

Развитие олимпиад, проводимых в нашей стране в течение последних 4 лет, идет в положительной динамике. 4 года назад в них приняли участие 22 тысячи учащихся; динамика, растущая из года в год, объясняется повышенной уверенностью и растущим интересом. Таким образом, олимпиады проводятся в разных форматах в течение 3 лет. Каждый год количество участников создает условия для напряженной конкуренции и формируется довольно большая конкурентная среда [6].

Активное участие в республиканских предметных олимпиадах влияет также на результаты нашей страны на международных соревнованиях. Так, число медалей, завоеванных на международных олимпиадах в 2017–2018 у. г., составило 13. Следует отметить, что команды, представленные на международных олимпиадах, часто являются самыми молодыми командами. Количество медалей на международных олимпиадах растет с каждым годом.

Напомним: азербайджанские ученики с 1994 г. завоевали 314 медалей на международных олимпиадах. За последние 5 лет школьники завоевали 3 золотые медали, 21 серебряную и 85 бронзовых медалей. Это около 35% всех медалей, полученных за период независимости.

Уже третий год учащиеся 9–11 классов выражают свои мысли и желания о национальном лидере Г. Алиеве в конкурсе «Лучшая презентация». Школьники со всех школ, как престижных, расположенных в наиболее экономически развитых центральных городах, так и небольших школ в отдаленных деревнях, высказывают свои сердечные слова каждый по-своему. Следует отметить, что легче представить масштаб, важность, прозрачность и справедливость соревнований, если учитывать, что 5 из 8 человек, получивших первое место, были отобраны из сельских школ, расположенных в 30 километрах от районного центра [6].

Уже третий год подряд совершенствуются способности, интерес школьников к литературе, идет процесс расширения литературных знаний и любви к книге. Этот национальный конкурс охватывает учащихся 8 класса средних школ.

Как известно, в Азербайджане работа учителя раньше никогда не оценивалась и не диагностировалась. Процесс, который начался впервые в 2014 г., был завершен в 2017 г., то есть была завершена диагностическая оценка учителей, работающих в общеобразовательных учреждениях страны. Таким образом, более 140 тысяч педагогических работников по всей стране были диагностированы в 2014–2018 гг., а учебная нагрузка учителей, участвовавших в оценке, была увеличена в 1,5 раза, заработная плата – в 2 раза. Те, кто ранее не мог заработать очки или набрали несколько очков, обжаловали данные для проведения повторной диагностической оценки. В результате в 2017 г. было диагностировано 16 тысяч учителей, в 2018 г. – более 49 тысяч учителей [8].

Результаты диагностической оценки учитываются при изменении места работы учителей. Определение уровня их знаний и навыков позволяет упростить рабочую нагрузку. Чем выше результат, тем больше нагрузки и заработной платы, что улучшает материальное благополучие.

Проводится оценка знаний и навыков не только учителей, но и руководителей учебных заведений по внешкольному образованию в регионах, тренеров и руководителей кружков. В этом году были оценены знания и навыки 3 616 руководителей кружков и тренеров. Это составляет 88,32% педагогических кадров в регионах. Оценка 15 направлений была проверена на знание и психологические особенности логического мышления, педагогические способности, профессиональные, информационные и коммуникационные технологии. Отметим, что в результате диагностической оценки учителей учитываются также результаты этого экзамена. Таким образом, при определении нового состава учреждений при оптимизации количества внеклассных учебных заведений в качестве основы принимаются результаты оценки руководителя кружка и тренеров.

Впервые в этом году были организованы собеседования для дальнейшего продления контракта с сотрудниками. С этой целью 29 марта по стране начался прием документов. Любой, кто считает, что он соответствует критериям, должен быть допущен к участию в конкурсе. Несмотря на аналогичные проекты в предыдущие годы, на этот раз впервые был проведен централизованный прием на постоянную работу учителей, работающих в средних учебных заведениях.

Самые последние нововведения в этом году были на соревнованиях по перемещению учителей. Изменение места работы учителей, работающих в общеобразовательных учреждениях, входящих в систему Министерства образования Азербайджанской Республики, в другие общеобразовательные учреждения осуществляется в том же районе (городе) или в одном районе (городе) с применением программного обеспечения на одном этапе, а не в два этапа. Если кандидаты участвовали в конкурсе по набору или диагностической оценке два или более раза, им будет предоставлена возможность выбрать балл, который они получили. Кроме того, определенное процентное увеличение применяется к категориям со скидкой.

Из года в год среди тех, кто набирает высокие баллы при поступлении в вуз, растет число избравших профессию учителя. Все эти реформы, несомненно, приводят к повышению репутации профессии учителя. Диагностическая оценка учителей и, соответственно, повышение их зарплаты, создание справедливой, прозрачной системы для учителей и директоров школ, а также стимулы для молодых специалистов, работающих в сельских школах, учреждение «стипендии будущего учителя» являются стимулом для молодых учителей. Даже молодые учителя, которые набрали высокие баллы на конкурсе, предпочитают работать в отдаленных сельских школах. Эксперименты показывают, что количество студентов, которые собирают высокие баллы и выбирают профессию преподавателя, растет с каждым годом.

«PIRLS», международная исследовательская программа обучения учеников в конце начального образования, проводится каждые 5 лет, начиная с 2001 г. Азербайджан впервые присоединился к этой программе в 2011 г., и сейчас это второе участие нашей страны. Азербайджан, который является частью этого международного исследования, выбрал 170 средних школ, более 6 тысяч учащихся, 340 учителей и более 6 тысяч родителей на основе случайного отбора. Что касается результатов 4 класса в «PIRLS – 2016», результаты являются обнадеживающими. Так, навыки чтения азербайджанских учащихся в 2016 г. увеличились на 10 пунктов (до 472 пунктов с 462 пунктов) по сравнению с соответствующим периодом 2011 г. По сравнению с результатами исследования «PIRLS – 2011» количество учеников начальной школы за последние 5 лет достигло «совершенного» и «высокого» уровней. Процент учащихся, достигших «самого низкого» уровня, снизился на 10% (с 37 до 27).

В течение 2018–2019 у. г. прием детей в первые классы общеобразовательных учреждений в Гянджe, Сумгаите, Абшероне осуществляется в электронном виде.

Эта услуга осуществляется Министерством образования Азербайджанской Республики в соответствии с требованиями Указа Президента Азербайджанской Республики «О некоторых мерах в области электронных услуг, оказываемых государственными органами» от 23 мая 2011 г. [7].

Министерство образования Азербайджанской Республики приступило к осуществлению пилотного проекта «Умения в сфере ИКТ» с целью обучения программированию в 2017–2018 гг. В рамках проекта разработаны методики обучения алгоритмическому мышлению и логике, навыкам работы над проектом, преподаются основы программирования. В школах Баку начался проект, который является новой формой обучения информатике.

Как и во всех областях образования, профессиональное образование также возродилось. В прошлом учебном году в этом направлении были предприняты серьезные шаги. Например, законодательная база была улучшена. Впервые был подготовлен проект Закона Азербайджанской Республики «О профессиональном образовании», и на пленарном заседании Милли Меджлиса был принят закон. Был подготовлен проект Положения о Правилах организации курсов по подготовке и переподготовке кадров в профессионально-технических учебных заведениях и Типовых правил первых учреждений профессионального и специализированного образования, созданных государством и муниципалитетами [9].

За прошедший период в профессионально-технических учебных заведениях была проведена диагностическая оценка 1 350 инженерно-педагогических кадров.

В семинарах в нашей стране и за рубежом участвовали более 200 преподавателей и мастеров-предметников, рассматривались вопросы обучения педагогике, дидактике, разработке учебных программ и преподаванию. Началась реализация четырех грантовых проектов Европейского Союза для поддержки деятельности учреждений профессионального образования в регионах (Гянджа, Барда, Гах, Исмаиллы, Габала и Джалилабад) и поддержки Европейским Союзом в области развития профессионального образования и обучения в Азербайджане.

Начал формироваться центр профессиональной подготовки, основанный на корейских образова-

тельных стандартах. Таким образом, современное образовательное учреждение «Государственное профессиональное образование и инновационный центр», которое будет запущено в 2019–2020 гг., будет полностью основываться на корейских образовательных стандартах. Согласно договоренности, достигнутой между правительствами Азербайджана и Кореи, это профессиональное учебное заведение будет оснащено всем необходимым оборудованием, учебными пособиями. Профессиональный учебный центр, который станет образцовым учебным заведением, создаст благоприятные условия для развития знаний и навыков учащихся. Согласно проекту в Бакинском государственном профессиональном учебном центре промышленности и инноваций будет создана самая современная материально-техническая база по механике, электронике, электротехнике, промышленным установкам, строительству, информационным технологиям, по автомобилям и автоматизации [10].

Европейский Союз удовлетворен изменениями в профессиональном образовании, так как укрепляется материально-техническая база учреждений профессионального образования. Достаточно сказать, что 168 единиц различных типов тренажеров, учебных и практических материалов были доставлены в Азербайджан из Китайской Народной Республики для установки в учебных заведениях профессиональной подготовки, расположенных в Баку и Гяндже.

Прогресс, достигнутый в профессиональном образовании, не остался незамеченным. Это отражено в Докладе о деловой среде Европейского Союза на 2018 г. Отчет включает около 385 компаний из 20 стран – членов Европейского Союза в Азербайджане. По сравнению с прошлым годом число опрошенных компаний в этом году увеличилось на 31%. В докладе Европейского Союза по Азербайджану была подчеркнута адаптация системы профессионального образования к потребностям компаний как 5 наиболее важных мер реформы. 24% европейских компаний, работающих в Азербайджане, сказали, что профессиональное образование и подготовка кадров являются удовлетворительными. Эта цифра в 4 раза больше, чем в 2017 г. Из 7 участников, вовлеченных в сектор информационно-коммуникационных технологий и связанных с профессиональной подготовкой, 6 оценили эту область как удовлетворительную [11].

В 2017–2018 у. г. 22 человека через межправительственные соглашения получили право учиться в Китайской Народной Республике, 198 – в Венгрии, 5 – в Румынии.

Изменение качества, наблюдаемое на уровне высшего образования, отражено во многих вопросах, в том числе в международных рейтинговых таблицах. 6 высших учебных заведений Азербайджана входят в число 300 лучших университетов в рейтинге британских Quacquarelli Symonds в регионе развивающихся стран Европы и Центральной Азии. Это Бакинский государственный университет (95), Университет Хазар (100) Азербайджанский государственный экономический университет (161–170), Азербайджанский государственный университет архитектуры и строительства (171–180), Азербайджанский университет языков (171–180), Бакинский славянский университет (201–250) [12].

Партнерство с «Clarivate Analytics» («Thomson Reuters»), начавшееся в 2015 г., дало положительные результаты. Глобальная динамика использования науки увеличилась на 75% в 2017 г. по сравнению с предыдущим годом. За последние 4 года количество статей, опубликованных в журналах с высоким импакт-фактором, увеличилось на 68% [13].

Выводы. Общие тенденции развития образования и науки в Азербайджане соответствуют мировым направлениям развития науки, техники и образования. Вместе с тем есть ряд факторов, которые отягощают это развитие. Среди них следует назвать состояние войны с Арменией, которая отнимает значительную часть бюджета на военные нужды, темпы развития ненефтяного сектора, систему образования как наследие советских времен, невостребованность подготавливаемых кадров на рынке труда и другие. Однако есть и обнадеживающие факты, которые подтверждают совершенствование системы образования на всех этапах, повышение профессионального уровня педагогических кадров, улучшение материально-технической базы и научного потенциала.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Худиев Н. Современная система образования Азербайджана: проблемы, мысли, соображения. Народная газета. 2013. 8 января (на азерб. языке).
2. Современная система образования Азербайджана успешно развивается в рамках избранных целей. URL: https://www.azertag.com.
3. Закон об образовании Азербайджанской Республики: утвержден 19 июня 2009 г. URL: http://edu.gov.az/az.
4. Джаббаров М. В старших классах средней школы будет уменьшено число обязательных предметов. URL: https://az.trend.az/.
5. Объявлены итоги предметных конкурсов. URL: http://olimpiada.edu.az/news.
6. Итоги районных (городских) предметных олимпиад. URL: http://olimpiada.edu.az/news.
7. О некоторых мерах в области электронных услуг, оказываемых государственными органами: Указ Президента Азербайджанской Республики от 23 мая 2011 г. URL: https://ru.president.az/.
8. Будет проведена диагностическая оценка инженерно-педагогических кадров в учреждениях профессионального обучения. URL: http://edu.gov.az/az/.
9. Принят закон о профессиональном образовании во втором чтении. URL: https://sputnik.az/.

10. Стандарты корейского образования внедряются в Баку. URL: http://cbc.az/ru/v_story/.

11. Европейский бизнес готов вложить капитал в азербайджанскую экономику. URL: https://ru.sputnik.az/economy.

12. Рейтинги университетов мира. URL: https://www.educationindex.ru.

13. Расширяется сотрудничество Академии наук Азербайджана с компанией Clarivate Analytics. URL: https://azertag.az/ru.

REFERENCES:

1. Hudiev N. Sovremennaja sistema obrazovanija Azerbajdzhana: problemy, mysli, soobrazhenija. Narodnaja gazeta, 08.01.2013 (na azerb. jazyke).

2. Sovremennaja sistema obrazovanija Azerbajdzhana uspeshno razvivaetsja v ramkah izbrannyh celej. Retrieved from: https://www.azertag.com.

3. Zakon ob obrazovanii Azerbajdzhanskoj Respubliki: utverzhden 19 ijunja 2009 g. Retrieved from: http://edu.gov.az/az.

4. Dzhabbarov M. V starshih klassah srednej shkoly budet umen'sheno chislo objazatel'nyh predmetov. Retrieved from: https://az.trend.az/.

5. Objavleny itogi predmetnyh konkursov. Retrieved from: http://olimpiada.edu.az/news.

6. Itogi rajonnyh (gorodskih) predmetnyh olimpiad. Retrieved from: http://olimpiada.edu.az/news.

7. O nekotoryh merah v oblasti jelektronnyh uslug, okazyvaemyh gosudarstvennymi organami: Ukaz Prezidenta Azerbajdzhanskoj Respubliki ot 23 maja 2011 g. Retrieved from: https://ru.president.az/.

8. Budet provedena diagnosticheskaja ocenka inzhenerno-pedagogicheskih kadrov v uchrezhdenijah professional'nogo obuchenija. Retrieved from: http://edu.gov.az/az/.

9. Prinjat zakon o professional'nom obrazovanii vo vtorom chtenii. Retrieved from: https://sputnik.az/.

10. Standarty korejskogo obrazovanija vnedrjajutsja v Baku. Retrieved from: http://cbc.az/ru/v_story/.

11. Evropejskij biznes gotov vlozhit' kapital v azerbajdzhanskuju jekonomiku. Retrieved from: https://ru.sputnik.az/economy.

12. Rejtingi universitetov mira. Retrieved from: https://www.educationindex.ru.

13. Rasshirjaetsja sotrudnichestvo Akademii nauk Azerbajdzhana s kompaniej Clarivate Analytics. Retrieved from: https://azertag.az/ru.

Political background of the modern educational model of Azerbaijan

Melikli Gunel Kurbanali

Doctor of Philosophy in Political Science,
PhD. in the program of Doctor of Science
of the Department
of Contemporary Philosophy of Politics
of the Institute of Philosophy
of the National Academy of Sciences
of Azerbaijan
Baku, Azerbaijan

The article reviews the problems of the political concept of education in the Republic of Azerbaijan. Throughout the whole period of independence, the concept of education was twice considered within the framework of the Law on Education, and was subject to numerous changes. The facts show that the process of development of the education system in the country is closely coordinated in alignment with the global trends of the educational process. The political bases of the education system in the republic proceed from the general system of political security, providing for a steady improvement in the quality of human capital. The article analyzes all the important directions of the development of education over the past decades, and defines the tasks of the forthcoming reforms. The general trends in the development of education and science in Azerbaijan correspond to the world trends in the development of science, technology and education. At the same time, there are a number of factors that aggravate this development. Among them is the state of war with Armenia, which takes a large part of the budget for military needs, then the pace of development of the non-oil sector, the education system as a legacy of the Soviet era, the lack of demand for trained personnel in the labor market, etc. At the same time, there are encouraging facts confirming the improvement of the education system at all stages, raising the professional level of the pedagogical staff, improving the material and technical base and scientific potential.

Key words: *Republic of Azerbaijan, education system, model of education, political security, reform of the educational process.*

Пальшков
Костянтин Євгенович

Інституціоналізація політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності

УДК: 321.01(474)«1985-1990»
DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-44-48

Пальшков Костянтин Євгенович
кандидат політичних наук,
доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ
вул. Успенська, 1, Одеса, Україна

Показано, що організована опозиція дозволяє репрезентувати інтереси громадян, які не підтримують рішення і дії влади. Таким чином, опозиція захищає політичну систему від надмірного громадянського невдоволення. І навпаки, відсутність опозиційних сил може привести до нерегульованого соціального протесту аж до насильницьких форм зміни влади.
Визначаються особливості процесу інституціоналізації політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності. Аргументовано, що важливою умовою сталого розвитку сучасного демократичного суспільства є наявність ефективно функціонуючої опозиції.
Ключові слова: *політична опозиція, державність, зміна влади, політична система, політичний режим, сталий розвиток, країни Балтії.*

Вступ. Наявність політичної опозиції стала невід'ємною рисою демократичної держави. Організована опозиція дозволяє репрезентувати інтереси громадян, які не підтримують рішення і дії влади. Таким чином, опозиція захищає політичну систему від надмірного громадянського невдоволення. І навпаки, відсутність опозиційних сил, може привести до нерегульованого соціального протесту аж до насильницьких форм зміни влади.

Характер взаємин між опозицією і владою залежить від політичного режиму, який склався. Так, в умовах демократії ефективна комунікація між владою і опозицією забезпечує політичну стабільність і створює умови для сталого соціально-економічного розвитку. За тоталітаризму влада жорстко запобігає будь-яким проявам незгоди з офіційним курсом правлячого класу. В таких умовах опозиція практично не може реалізувати свою роль. Авторитарні політичні режими відрізняються наявністю опозиції, якій, однак, важко реалізувати свій потенціал. Авторитарна влада декларує свободу опозиційної діяльності, проте часто не підтверджує відповідних декларацій на практиці.

Мета та завдання. Метою статті є визначення особливості процесу інституціоналізації політичної опозиції в країнах Балтії у період відновлення державності; аргументування важливої умови сталого розвитку сучасного демократичного суспільства – наявності ефективно функціонуючої опозиції.

Результати. У другій половині 80-х років з послабленням радянської влади, але водночас зі збереженням авторитарних практик опозиційні сили в Прибалтійських республіках СРСР почали набирати політичної ваги. Стрімке зростання популярності серед громадян дозволило різним опозиційним об'єднанням створити народні фронти – масові політичні рухи національного масштабу. Рух у бік більшої автономності, а потім і незалежності був підтриманий інтелігенцією і дисидентами. Етнічні росіяни та вихідці з інших частин СРСР виступали проти самостійності прибалтійських республік, однак їх вплив у республіканських масштабах був незначним.

В кінцевому підсумку консолідація опозиції та частини комуністів навколо національних інтересів дозволила відновити незалежність балтійських республік.

Як відомо, виборча сутність представницької демократії природньо поділяє гравців політичної гри на переможців та переможених. Перші набувають статусу влади, останні – опозиції. Від змісту діалогу владних та опозиційних кіл залежить стабільність суспільства. Особливо велике значення має характер такого діалогу під час перехідних процесів. Становлення опозиційних сил по країнах пострадянської Балтії почалося ще до розпаду СРСР. Прагматична взаємодія національно орієнтованої номенклатури та налаштованої проти Радянського союзу частини суспільства дозволила прибалтам зробити узгоджений поступ у бік відновлення незалежності та розбудови демократичних держав. Для України, де взаємодія владних і опозиційних сил досі постає вагомою проблемою сучасного державотворчого процесу, теоретичні аспекти інституціоналізації опозиції продовжують становити науковий та практичний інтерес.

Важливою умовою сталого розвитку сучасного демократичного суспільства є наявність ефективно функціонуючої опозиції. Як зазначає І. Саєнко, «наявність політичної опозиції, забезпечення необхідних умов її діяльності свідчить про підвищення рівня ефективності політики, саме тому опозиційна діяльність стала важливою складовою частиною політичних систем демократичних правових країн» [1, с. 170]. У демократичних країнах опозиція, знаходячись поза владними або коаліційними утвореннями, використовуючи різноманітні важелі впливу, виступає дієвою формою захисту інтересів громадян, які не підтримують провладну більшість.

Визначальні функції опозиції, як прояву суспіль-

ного інакомислення та невдоволення чинною політичною системою, можна звести до репрезентації інтересів соціальних груп, критики і формування альтернатив, комунікації, вирішення конфліктів та зняття громадського невдоволення [6, с. 127].

Водночас ефективність діяльності політичної опозиції залежить від багатьох факторів, а саме «законодавчого визнання статусу опозиції, гарантій її прав, урахування позиції громадян, згуртованості сил опозиції, наявності авторитетних лідерів, «інтелектуальних команд», конструктивної ідеології, джерел фінансування, механізмів впливу на державні рішення тощо» [6, с. 127].

Поствиборчою тактикою політичної опозиції може бути взаємодія із владою, перехід на позиції системної критики, гібридні варіанти активності. Та незалежно від обраного сценарію, важливим є збереження гарантій опозиційної діяльності. В. Сичова зазначає: «Інститут політичної опозиції можна вважати суттєвою складовою частиною демократичного державного механізму, за допомогою якої забезпечуються ефективні дії держави (системи органів влади) щодо підвищення раціональності управлінських рішень останньої» [5, с. 75] Отже за умов реалізації політичною опозицією своїх прав та можливостей, конструктивних і прагматичних взаємовідносин із владою, обидві сторони можуть діяти в інтересах розвитку держави.

Відсутність діалогу між владою і опозицію, недотримання прав останньої, або ж взагалі витіснення її з політичного процесу може призвести до політичної нестабільності. Коли сили, що програли вибори, не мають жодних важелів впливу на державні процеси або зазнають неправового тиску, накопичений протестний потенціал може стати загрозою сталому політичному розвитку аж до недемократичних форм зміни влади.

Трансформація авторитарних чи тоталітарних режимів в напрямі демократії можлива лише за умов паралельного становлення та зміцнення політичної опозиції. У перехідних процесах опозиція відіграє роль рушія політичних реформ та суспільних змін. Успішність становлення опозиції та реалізації нею своєї головної мети у вигляді здобуття влади залежить від багатьох факторів. Визначальним серед них автор вважає рівень політичної свідомості та культури. У суспільстві має бути сформовано запит на якісні зміни в суспільно-політичному житті та реалізовано цілу низку демократичних цінностей та інститутів, як-от: вільні вибори, свобода слова, плюралізм, багатопартійність. Без соціального запиту на стримування влади та заповнення прогалин у сфері наведених цінностей та інститутів можливість існування дієвої опозиції виключена.

Вільні вибори дозволяють громадянам віддати свій голос політичній силі, програма якої, на їхнє особисте переконання, найбільше відбиває їхні інтереси. Порушення цього права унеможливлює формування органів, які обираються відповідно до волевиявлення громадян, та відкриває шлях до зловживань правлячими колами владою, її узурпації.

Порушення свободи слова підриває первинні засади опозиційної діяльності. Позбавлення громадян права на вільне висловлення своїх думок, зокрема, що стосується критики уряду, порушує баланс сил на користь влади.

Уособленням плюралізму в умовах представницької демократії виступає багатопартійність. Змагальність та конкуренція різних політичних сил виступають основою парламентаризму, обов'язковою ознакою якого є наявність опозиції. Оформлена опозиційна діяльність в сучасному світі неможлива без наявності розвиненої партійної системи та її суб'єктів політичних партій. В умовах представницької демократії партії представляють інтереси громадян. Від того, чи будуть представлені інтереси громадян різних ідейних орієнтацій рівномірно, залежить стабільність суспільства. Партії трансформують стихійне зіткнення різних позицій суспільства в легалізоване політичне протистояння.

Велике значення для досягнення опозицією поставлених цілей має політичний режим, що визначає характер стосунків із діючою владою. За тоталітарного режиму не визнається саме існування опозиції. Суспільству нав'язується думка про наявну владу як про єдину можливу. Будь-яка критика влади трактується як спроба повалення існуючого ладу і передбачає суворе покарання. За таких умов опозиційна думка вимушена переходити у сфери діяльності, що мають менші ризики прямого зіткнення з офіційними доктринами, зокрема, національно-культурну, творчу, виховну тощо.

За демократії, такі цінності, як-от: верховенство права, система загальних виборів, плюралізм, гласність тощо забезпечують ефективне функціонування опозиції. У демократичній політичній системі опозицію наділено найширшими правами. До таких прав Л. Шачковська та С. Бондар відносять «участь у формуванні порядку денного парламенту, можливість надсилати запити уряду й підзвітним йому організаціям, піддавання критиці урядових рішень, ініціювання створення спеціальних слідчих комісій для розслідування недбалості або непрофесіоналізму вищих посадових осіб держави, право публічних висловлювань і рівного з правлячою елітою доступу до ефірного часу державних телерадіокомпаній, друкованих засобів масової інформації» [6, с. 125]. Повноваження опозиції мають бути закріплені законодавчо. Водночас у країнах консолідованої демократії гарантії інакодумства природньо виступають частиною національної традиції, що склалася історично і реалізується на практиці.

Авторитарний режим, однією з визначальних рис якого є показовість у наявності рис демократії, передбачає співіснування влади та опозиції. Втім, вже якісний зміст можливої взаємодії залежить від

обох сторін протистояння та в першу чергу від влади. Зокрема, як зазначає І. Саєнко, «Демократичний механізм опозиційної діяльності передбачає забезпечення відкритості політичного процесу, прозорості діяльності влади, підвищення рівня раціональності та варіативності політичних рішень» [1, с. 170]. Характер протистояння залежить від того, як влада ставиться до вимог опозиційних сил, чи може опозиція впливати на прийняття політичних рішень, чи має вплив на уряд, чи має доступ до ЗМІ тощо. Готовність до діалогу владних еліт робить можливим досягнення консенсусу та подальшого руху у бік демократії. Розвиток подій у протилежному напрямку може поглибити кризу аж до відкритого протистояння.

Для радянського суспільства феномен опозиції був складним для сприйняття та розуміння. Керівна роль комуністичної партії виключала будь-яке публічне інакодумство та оформлення організованої політичної сили на противагу КПРС. Різницю у сприйнятті опозиції за доби СРСР та сьогодні наглядно розкривають тодішнє та сучасне визначання даного інституту. У сучасній політичній науці опозиція розкривається як «специфічна форма політичного впливу на органи державної влади з боку різних соціальних і політичних груп з метою законодавчого забезпечення своїх інтересів» [4, с. 13]. Водночас опозиційна діяльність розкривається як «цілеспрямована поведінка уповноважених суб'єктів конституційно-правових відносин, що передбачає здійснення контролю за органами державної влади та органами місцевого самоврядування, критику їх роботи та створення альтернативної програми розвитку держави (окремого регіону) й формування позитивного досвіду управлінської роботи та кадрового потенціалу» [1, с. 171]. Радянський же політичний словник 1940 року визначав опозицію як протидію, тобто рух, спрямований проти пануючої думки чи порядку; групу, яка здійснює протидію, та крокує проти думки більшості або пануючої думки [2, с. 389]. Співставлення наведених визначень дозволяє побачити акценти у визначенні опозиції у різні періоди. Якщо сьогодні наголос робиться на забезпеченні інтересів опозиції через політичний вплив на владу, контроль над нею, то за радянських часів в опозиційних силах бачили перш за все протидію. Разом з тим, «практика показує, що не може бути сильної опозиції в суспільстві <…> без зацікавленої та активної підтримки населенням опозиціонарності – цілеспрямованої сукупної активності суб'єктів опозиції, що має власні сутнісні ознаки, механізми і фактори функціонування» [4, с. 14]. Відповідне сприйняття опозиції в СРСР призвело до того, що за роки радянської влади досвід політичної взаємодії державного апарату та опозиції було втрачено. Натомість, в політичну культуру багатьох народів СРСР було привнесено недемократичні риси, як-от: нетерпимість до політичного опонента, ворожість та агресивність до альтернативної точки зору, відторгнення плюралізму тощо.

Та якщо в окремих частинах СРСР, наприклад республіках Центральної Азії, споконвічний брак демократичної традиції зробив політичну опозицію новим феноменом, то в окремих частинах Радянського Союзу, що мали практику демократичного або напівдемократичного врядування, опозиція постала знайомим інститутом із минулого. Зокрема, так сталося в Естонії, Латвії та Литві, авторитарні політичні режими яких напередодні радянської окупації мали певні атрибути демократії.

Проголошена 1985 року в СРСР Перебудова порушила монополію Комуністичної партії на формування ідейно-політичного середовища. Нагодою ефективно скористатися проголошеними змінами скористалися не всюди. Але у тих регіонах, де протестний потенціал був традиційно високий, прибалти опинилися в авангарді. Інакодумство серед творчих кіл та інтелігенції Прибалтики мало коріння, що сягало часів державності.

В самому СРСР існувало навіть визначення «інакомислячі» відносно тих громадян, які були не згодні з політикою партії. Звісно, такі люди не могли обіймати державні чи громадські посади. «Інакомислення» визначалося як помилковість у поглядах, адже радянська влада – це влада народу, який обирає кращих, комуністична партія є партією робітників, селян та прошарку інтелігенції, отже народна. Сам «народ» же, згідно з ідеєю, об'єднався у блок партійних і безпартійних. Така позиція передбачала, що на відміну від капіталістичного світу, ядром якого виступає буржуазія, політика єдиної комуністичної партії правильна [3, с. 308] і не може мати підстав для критики.

Оскільки курс на політичні зміни носив декларативне вираження, на початковому етапі Перебудови формами уособлення інакодумства у республіках Прибалтики ставали окремі інституційно неоформлені групи з прошарку партійної номенклатури. Комунікація між представниками таких груп здійснювалася на кулуарному рівні. І хоча такі форми діяльності слабо відповідають сталим уявленням про опозицію, на той момент це можна було вважати викликом режиму.

Якщо діяльність реформістськи налаштованих угрупувань в середині влади була абсолютно негласною, та, як і раніше, обмежена суворою партійною дисципліною, то звичайні люди мали ширші можливості задля реалізації громадських ініціатив. Поза межами державних інститутів формами єднання громадян ставали різного роду дискусійні клуби, гуртки, студії, рухи тощо. Враховуючи те, що проголошена політика гласності не передбачала можливостей для прямої критики влади, вказані об'єднання громадян у Прибалтиці шукали альтернативних шляхів позиціонування. Наприклад, однією з популярних проблематик для єднання громадських ініціатив була екологічна. Розвиток таких невеликих за розміром, але численних об'єднань згодом призвів до утворення масових громадських рухів – народних фронтів. Вони стали формою

об'єднаної політичної опозиції на піках політичної кризи недемократичних режимів.

Типовими рисами таких фронтів тоді і сьогодні є відсутність обов'язкового членства, розмиті програмні цілі, обмежені фінансові та інформаційні ресурси, брак чіткої організації тощо. За таких умов старі, добре організовані еліти, використовуючи досвід та дисципліну, постають складним суперником для реформаторів.

Виникнення народних фронтів, слід вважати етапом інституціоналізації опозиції у Прибалтиці. Так, на момент утворення рухів, вважалося, що вони здатні прискорити запроваджувані радянською владою реформи. Втім, по мірі набирання політичної ваги та радикалізації вимог, народні фронти взяли на себе роль прямого опонента партії, яка, навпаки, стрімко втрачала легітимність і контроль над соціально-політичною ситуацією.

Велике значення для інституціоналізації опозиції як самодостатньої сили у Прибалтиці мала наявність широкого прошарку інтелігенції та дисидентів, які були готові очолити протистояння із владою. Свою готовність надати допомогу прибалтійським суспільствам демонстрували іммігрантські кола. Після відновлення незалежності дані спільноти отримали впливове представництво на державних посадах.

Показовою формою опозиційності можна вважати вихід з лав КПРС, що згодом стало масовим явищем. Здавання партійного білету стало свого роду декларацією національно-патріотичної позиції його носія та свідченням незгоди із курсом партії. Як правило, за цим слідував вступ до народного руху або інших організацій антикомуністичного характеру.

В умовах трансформації політичної системи стратегічними завданнями опозиції є руйнування наявного режиму та розбудова нового. До того ж максимальна увага має бути приділена обом з наведених завдань. Виконання лише першого виключає перехід до демократії. Тому, важливим фактором функціонування опозиції є її здатність переходити від руйнівних стратегій до прагматичних і творчих форм позиціонування. Як свідчать посттоталітарні практики, партійно-політичні конфігурації, які виникають на тлі зруйнованих режимів, вимагають конструктивних форм політичної активності.

Громадсько-політичний дискурс доби слабшання радянської влади у республіках Балтії стрімко розгортався у бік відновлення незалежності та самостійного розвитку республік. Незгода із проєвропейським, незалежницьким курсом лунала лише з боку проросійськи орієнтованої частини суспільства, ядро якої складали етнічні росіяни та російськомовні вихідці з інших радянських республік. Відкидаючи сценарії самостійного розвитку, вони виступали лише за переформатування економічних засад Радянської держави.

В цілому ж національно орієнтовані опозиційні сили, що представляли більшу частину суспільства, та чимала частина республіканської номенклатури Прибалтики виступали за розбудову державних інституцій ліберально-демократичного штибу. В контексті трансформації та подальшого розвитку політичної системи йшлося про запровадження багатопартійності, вільних виборів, ідеологічного плюралізму тощо. В частині реформування економічної системи опозиціонери декларували відновлення ринкових відносин та їх базової засади – інституту приватної власності.

Втім, визначальною рисою посткомуністичного розвитку стала переконаність нової влади у неможливості повернення до організації суспільно-політичного життя радянського зразка та, в першу чергу, виключення комуністичної ідеології серед альтернатив незалежного шляху.

Колишнім опозиціонерам, які прийшли до влади на руїнах авторитарного чи тоталітарного режимів, часто доводиться працювати в умовах погіршення соціально-економічної ситуації, що є наслідком руйнування попередніх управлінсько-організаційних конструктів. За таких умов новій владі складно досягати швидких позитивних результатів, тоді як суспільство чекає на виправдання отриманого авансу довіри. Великого значення у такий час набуває питання політичної волі. Проведення рішучих реформ у форматі «шокової терапії» на кшталт польського «плану Бальцеровича», загрожують зниженням підтримки, але дозволяють розраховувати на результати в довгостроковій перспективі. Уникнення ж подібних реформ дозволяє зберігати відносну політичну та економічну стабільність, втім, лише відстрочивши кризу довіри з боку суспільства, адже реальних необхідних змін не відбувається.

Від початку Перебудови прибічники європейського шляху розвитку добре розуміли важливість лібералізації політичного та економічного життя. Та якщо на початковому етапі полеміки із радянським центром прибалтійськими реформаторами ставилося питання розширення економічної автономії Естонії, Латвії та Литви, то із відновленням незалежності нова влада у республіках вдалася до рішучих дій. Стратегічна єдність серед реформаторів торкалась і змісту, і темпів політичних та економічних реформ. Зокрема, з метою стрімкої розбудови ринкової економіки демократичними силами було проголошено курс на широку приватизацію. І хоча безумовним лідером процесу роздержавлення власності стала Естонія, в цілому, прибалтійським країнам протягом декількох років вдалося передати великі частини державних комплексів до приватних рук.

Висновки. Отже слід зазначити, що розгляд балтійськими елітами державних інтересів вище за особисті чи корпоративні сприяв відновленню незалежності трьох пострадянських республік та їх подальшому розвитку демократичним шляхом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні питання зовнішньої політики України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 13 грудня 2013 р. Саєнко І. та ін. Одеса, 2013. 264 с.
2. Политический словарь. Александрова Г. та ін. Москва, 1940. 672 с.
3. Політична влада і опозиція в Україні: порівняльний аналіз із зарубіжними країнами: Монографія. Рудич Ф.М. та ін. Київ, 2016. 488 с.
4. Політична опозиція: навч. посібник. Гошовська В.А. та ін. Київ, 2013. 208 с.
5. Сичова В.В. Інститут політичної опозиції в системі державного управління: монографія. Харків: Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр., 2010. 219 с.
6. Шачковська Л.С., Бондар С.С. Критерії ефективності діяльності політичної опозиції. Політикус. 2017. № 2. С. 124–128.

REFERENCES:

1. Aktualni pitannya zovnishnoї politiki Ukraïni: materiali mizhnar. nauk.-prakt. konf., 13 grudnya 2013 r. / Saєnko I. ta in. Odesa, 2013. 264 s.
2. Politicheskiy slovar / Aleksandrova G. ta in. Moskva, 1940. 672 s.
3. Politichna vlada i opoziciya v Ukraïni: porivnyalniy analiz iz zarubizhnimi kraïnami : Monografiya / Rudich F.M. ta in. Kiïv, 2016. 488 s.
4. Politichna opoziciya: navch. posib. / Goshovska V.A. ta in. Kiïv, 2013. 208 s.
5. Sichova V.V. Institut politichnoї opozicії v sistemi derzhavnogo upravlinnya: monografiya / Harkiv : Nac. akad. derzh. upr. pri Prezidentovi Ukraïni, Hark. region. in-t derzh. upr., 2010. 219 s.
6. Shachkovska L.S., Bondar S.S. Kriteriї efektivnosti diyalnosti politichnoї opozicії. Politikus. 2017. № 2. S. 124-128.

Institutionalization of political opposition in the Baltic countries in the period of restoration of statehood

Palshkov Kostyantyn Evgenievich

Candidate of Political Sciences,
Associate Professor at the Department
of Philosophy
and Socialhumanitarian Disciplines
Odessa state university of internal affairs
Uspenskaya str., 1, Odessa, Ukraine

The availability of political opposition has become an inalienable feature of a democratic state. The organized opposition allows to represent the interests of citizens who do not support the decisions and actions of the governance. Thus, the opposition protects the political system from excessive civil dissatisfaction. Conversely, the absence of opposition forces, can lead to unregulated social protest up to violent forms of changing power.

The nature of the relationship between the opposition and the government depends on the political mode that has developed.

In a democracy, effective communication between the governance and the opposition ensures political stability and creates conditions for sustainable social and economic development.

Under totalitarianism, the government severely suppresses any form of disagreement with the official course of the ruling class. In such conditions, the opposition is practically unable to actualize its role.

Authoritarian political modes are distinguished by the availability of opposition, which however is difficult to actualize its potential. Authoritarian governance declares freedom of opposition activity, however, it often does not confirm relevant declarations in practice.

In the second half of the 1980s, as the Soviet mode weakened, but at the same time, while preserving authoritarian practices, the opposition forces in the Baltic republics of the USSR began to gain political weight. The rapid growth of popularity among citizens allowed different opposition associations to organize themselves into popular fronts - mass political motions of national scale. The movement toward greater autonomy, and then independence was supported by the intellectuals and dissidents. Ethnic Russians and natives of other parts of the USSR opposed the independence of the Baltic republics, but their influence on the general in the republican scales was insignificant.

Ultimately, the consolidation of the opposition and part of the Communists around national interests allowed the restoration of the independence of the Baltic republics.

Key words: *political opposition, statehood, change of power, political system, political regime, sustainable development, the Baltic States.*

Осадчук Ігор Юрійович
Литвин Віталій Сергійович

Атиповість напівпрезидентських систем державного правління в пострадянських країнах: контекст вотумів недовіри урядам

УДК 321.728:328.161.2](47-4)»1991/...»
DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-49-57

Осадчук Ігор Юрійович
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна
Литвин Віталій Сергійович
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології
Львівського національного університету
імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Як відомо теоретично і як засвідчує практика, у рамках республіканської форми державного правління функціонують системи державного правління, які формально і/або фактично відрізняються від традиційних/типових президентської, парламентської й напівпрезидентської. При цьому індикаторами розрізнення типових і атипових систем державного правління можуть бути вкрай варіативні чинники політичного процесу та міжінституційних відносин, які є предикторами дефініювання й виокремлення різних типів систем державного правління. У цьому зрізі метою статті є визначити те, чи зумовлюють особливості інституту вотуму недовіри урядам у напівпрезидентських системах державного правління в пострадянських країнах атиповість цих систем правління. Теоретико-методологічною основою запропонованого дослідження обрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Їх поєднання дозволило виробити цілісне уявлення про атиповість пострадянського формату напівпрезиденталізму на підставі такого його індикатора, як інститут вотуму недовіри урядам.
Ключові слова: *система державного правління, напівпрезиденталізм, вотум недовіри уряду, атиповість, пострадянські країни.*

Вступ. У сучасних умовах у рамках республіканської форми державного правління функціонують такі системи державного правління, які формально і/або фактично відрізняються від традиційних/типових президентської, парламентської й напівпрезидентської. При цьому індикаторами розрізнення типових і атипових систем державного правління можуть бути вкрай варіативні чинники політичного процесу й міжінституційних відносин, які найчастіше є предикторами дефініювання та виокремлення різних типів систем державного правління. З огляду на це в рамках запропонованого дослідження проаналізовано особливості інституту вотуму недовіри урядам у напівпрезидентських системах правління (конституційних) у пострадянських країнах. Це значною мірою здійснене на підставі апелювання до вже наявних, але не зовсім достатніх наукових доробків інших учених, які досліджують нетипові напівпрезидентські системи правління (або окремі аспекти політичного процесу та міжінституційних відносин, які прямо чи опосередковано вказують на атиповість напівпрезидентських систем правління). З-поміж них – Т. Гінсбург [18], Р. Елгі [21–25], З. Елкінс [18], О. Зазнаєв [2; 34], В. Кларк [20], В. Литвин [10–12; 30], Х. Лінц [29], Е. Морган-Джонс [31], І. Осадчук [14], Дж. Сарторі [16], Х. Чейбуб [18; 19], П. Шлейтер [31] і чимало інших.

Мета та завдання. Метою статті є визначити те, чи зумовлюють особливості інституту вотуму недовіри урядам у напівпрезидентських (конституційних) системах державного правління в пострадянських країнах атиповість цих систем державного правління. Для реалізації поставленої мети треба вирішити такі дослідницькі завдання: 1) визначити конституційні системи державного правління (президенталізм, парламентаризм і напівпрезиденталізм) у рамках республіканської форми державного правління; 2) з'ясувати суть і специфіку напівпрезидентської системи державного правління (напівпрезиденталізму); 3) проаналізувати умови й особливості застосування вотуму недовіри урядам як атрибуту атиповості напівпрезидентських систем державного правління на прикладі пострадянських країн.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою запропонованого наукового дослідження вибрано неоінституціоналізм і його варіативні типи й парадигми. Головний метод, котрий став іманентною складовою частиною дослідження, – це метод порівняльного аналізу, у рамках якого застосовано бінарні, регіональні, крос-темпоральні та тематичні порівняння. Їхнє поєднання дозволило виробити цілісне уявлення про атиповість пострадянського формату напівпрезиденталізму на підставі такого його індикатора, як інститут вотуму недовіри урядам.

Результати. Однією з найапробованіших методик визначення конституційних і політичних систем державного правління, наприклад, у рамках республіканської форми державного правління, є методика Р. Елгі. У представленому дослідженні ми використовуємо модифікацію типології систем державного правління Р. Елгі, розроблену українським дослідником В. Литвином, який визначає такі системи: а) *президенталізм* (президентську систему правління) – як конституційну (і/або політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій

властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента й інституту кабінету/адміністрації президента (навіть, можливо, прем'єр-міністра), члени яких колективно відповідальні винятково перед президентом (разом із цим члени кабінету чи адміністрації президента можуть бути й індивідуально відповідальними перед парламентом/провідною палатою парламенту (легіслатурою), однак це не має дефінітивного впливу на структурування системи державного правління); б) *парламентаризм* (парламентську систему правління) – як конституційну (і/або політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), за якої президент отримує свої повноваження на підставі непрямого (невсенародного) вибору (наприклад, у легіслатурі), а прем'єр-міністр і урядовий кабінет колективно відповідальні винятково перед легіслатурою (разом із цим члени уряду, крім прем'єр-міністра, можуть бути індивідуально відповідальними й перед президентом і легіслатурою, однак це не має дефінітивного значення й впливу на структурування системи державного правління); в) *напівпрезиденталізм* (напівпрезидентську систему правління) – як конституційну (і/або політичну) систему республіканської форми державного правління (спрощено – систему державного правління), якій властива посада всенародно (прямо/опосередковано) обраного на фіксований термін президента, а також інститут прем'єр-міністра й урядового кабінету, які обов'язково колективно відповідальні хоча б перед легіслатурою (разом із цим прем'єр-міністр і урядовий кабінет можуть бути одночасно колективно відповідальними й перед парламентом, і перед главою держави; більше того, міністри урядового кабінету можуть бути індивідуально відповідальними перед парламентом і/або президентом, але це не має жодного дефінітивного значення та впливу на структурування системи державного правління), цій системі також притаманний процес суміщення або дуалізації виконавчої влади, з одного боку, президентом (обов'язково як главою держави), а з іншого боку, – прем'єр-міністром (обов'язково як главою уряду) та урядом/урядовим кабінетом [10, с. 5; 12, с. 7].

У цьому контексті особливої уваги потребує той факт, що (на відміну від президенталізму й парламентаризму) напівпрезидентська система державного правління неодмінно характеризується варіативним дуалізмом виконавчої влади – обов'язково функціонально (на рівні суміщення й протиставлення повноважень різних центрів виконавчої влади – президента та прем'єр-міністра) і, можливо, у контексті формування/походження та відповідальності/«виживання» урядів (урядових кабінетів) як частини подвійної виконавчої влади. Усереднену (але водночас і мінімально-дефінітивну) логіку походження й «виживання» політичних і владних інститутів у системі дуалізму/діархії виконавчої влади в умовах напівпрезиденталізму відображено в табл. 1.

Виявлено, що специфічність напівпрезиденталізму полягає в тому, що виборці обирають двох «агентів», яким вони делегують права й можливості діяти від їхнього імені – главу держави та парламент, – а тому напівпрезиденталізм детермінується подвійною легітимністю головних «агентів», а також тим, що ці «агенти» водночас спроможні структуризувати та впорядковувати процес формування й функціонування (а інколи – й відповідальності) урядових кабінетів, унаслідок чого напівпрезиденталізм характеризується атрибутом подвійності/дуалізму виконавчої влади [10, с. 94]. Це означає, що системною й постійною ознакою напівпрезиденталізму є подвійна чи дуальна/дуалістична природа походження й здійснення виконавчої влади, а не подвійна чи дуальна/дуалістична природа відповідальності виконавчої влади [10, с. 101]. Водночас напівпрезиденталізм неоднозначно субординує урядовий кабінет президента й парламенту, оскільки «виживання» уряду залежить, з одного боку, від довіри чи відсутності недовіри легіслатури, а з іншого, – від усенародних виборів президента як можливості для виборців впливати на процес управління/урядування державою [10, с. 94].

Проте залишається значне поле для теоретико-методологічного та практично-емпіричного маневру, цікавим виявом якого в зрізі дефініювання й дослідження напівпрезиденталізму є тлумачення сутності та спрямованості відповідальності урядового кабінету/прем'єр-міністра перед легіслатурою. Із цього приводу А. Лейпхарт [28, с. 117–118], Дж. Сарторі [16, с. 125],

Таблиця 1

Мінімально-дефінітивна логіка походження та «виживання» політичних/владних інститутів у системі дуалізму/діархії виконавчої влади в умовах напівпрезиденталізму [10, с. 83]

Мінімальні індикатори дефініції й інститути напівпрезиденталізму	Президент	Прем'єр-міністр/уряд
Обов'язкова логіка походження (формування) інститутів	Усенародні (прямі або непрямі) вибори	Вотум інвеститури чи мовчазна згода/довіра легіслатури
Обов'язкова логіка «виживання» (відповідальності) інститутів	Фіксований у часі мандат	Вотум довіри і/або недовіри легіслатури

Дж. Паскуіно [33], Х. Лінц [29, с. 48], С. Мюллер [32], Х. Чейбуб, З. Елкінс і Т. Гінсбург [18; 19] указують, що в рамках напівпрезиденталізму парламентська відповідальність урядового кабінету і/чи прем'єр-міністра виявляється в довірі з боку парламенту, зокрема в тому, що вони залежать або не залежать від довіри/інвеститури законодавчого органу, однак обов'язково можуть бути звільнені чи позбавлені повноважень унаслідок застосування вотуму недовіри або ж, інакше кажучи, підвладні або парламентській довірі/інвеститурі, або парламентській недовірі (чи довірі/інвеститурі й недовірі), і в будь-якому разі потребують підтримки парламентської більшості [10, с. 94]. Іншими словами, як зауважує В. Литвин, політична відповідальність урядового кабінету й прем'єр-міністра в напівпрезиденталізмі традиційно (частіше) більше пролонгована в напрямі парламенту, оскільки легіслатура (якщо вона бере участь у формуванні уряду) повинна виражати свою позицію/згоду (вотум інвеститури/довіри уряду) щодо формування уряду (призначення прем'єр-міністра, ухвалення складу і/чи програми уряду) і вповноважена (незалежно від конструкції міжінституційних відносин) перевіряти результати діяльності уряду, що втілюються в можливості його дострокової відставки (вотум недовіри уряду) [10, с. 101].

Найчастіше уряди припиняють свої повноваження на підставі безпосередньо передбаченої для цього процедури *вотуму недовіри*. Вотум недовіри уряду – це парламентська ініціатива, спричинена незадовільним/невідповідним (на думку переважно опозиційних, хоч інколи – і провладних депутатів парламенту) станом виконання урядом, прем'єр-міністром, окремим міністром своїх повноважень, несхваленням політичної лінії, певних дій або законопроектів урядового кабінету, під час яких у парламенті (відповідній палаті парламенту) відбувається голосування про дострокове припинення повноважень відповідно уряду, прем'єр-міністра чи окремого міністра. Це означає, що об'єктом вотуму недовіри може бути міністр чи прем'єр-міністр, проте найчастіше – повний склад урядового кабінету. Виокремлюють *звичайний і позитивний (конструктивний) вотум недовіри.* У першому випадку пропонують дострокове припинення повноважень об'єкта вотуму недовіри. Якщо за вотум недовіри проголосує необхідна кількість депутатів парламенту чи провідної палати парламенту, то міністр, прем'єр-міністр або урядовий кабінет достроково припиняють свої повноваження. У другому випадку йдеться про дострокове припинення повноважень об'єкта вотуму недовіри за умови одночасного висунення кандидатури нового міністра, прем'єр-міністра і/чи складу (або програми) урядового кабінету (залежно від особливостей вотуму інвеститури в певній країні). Висловлення конструктивного вотуму недовіри одночасно є успішним вотумом інвеститури новому міністру, прем'єр-міністру чи урядовому кабінету загалом [15, с. 207–208].

У цьому контексті не завжди зрозуміло, наскільки «сильним» повинен бути атрибут обов'язкової колективної відповідальності інститутів/посад прем'єр-міністра й урядового кабінету перед легіслатурою в напівпрезиденталізмі. Це зумовлено тим фактом, що в деяких системах державного правління, які «візуально»/дефінітивно тяжіють саме до напівпрезиденталізму, прем'єр-міністр і урядовий кабінет насправді/«реально» не є загалом або ж односпрямовано обов'язково колективно відповідальним перед легіслатурою. В окресленому контексті йдеться про такий атрибут деяких інституційних кейсів систем правління, як обов'язкова необхідність підтвердження парламентського вотуму недовіри уряду чи прем'єр-міністру главою держави або іншим політичним інститутом. Доволі часто це трапляється тоді, коли парламент є «маріонеткою» президента і в дійсності не може суперечити йому у сфері виконавчої влади. Більше того, інколи необхідність підтвердження парламентського вотуму недовіри урядові передбачена навіть конституційно. Ідеться, наприклад, про кейси систем державного правління, у яких конституції є ідеосинкретичними документами [21; 25]. Натомість зрозуміло, що напівпрезиденталізму повинна бути притаманна унілатеральна/унідиректоральна природа та вимога відставки уряду за наслідками вдалого парламентського вотуму недовіри (уряду чи прем'єр-міністру). Інакше кажучи, йому має бути притаманний інструмент незалежного парламентського вотуму недовіри уряду, а не *парламентського осуду* діяльності уряду чи *парламентської рекомендації* президентові відправити уряд у відставку. Однак цього не передбачено дефінітивно, оскільки значною мірою в такому (на підставі врахування додаткових атрибутів) визначенні містився б елемент суб'єктивованості. Ураховуючи це та той чинник, що в дослідженні показано підхід до визначення напівпрезиденталізму, побудований тільки на генералізованих/базових атрибутах систем державного правління, а також той момент, що в запропонованій дефініції напівпрезиденталізму немає посилання на фактичні повноваження політичних акторів, сумарно аргументовано, що кейси з обов'язковою необхідністю підтвердження парламентського вотуму недовіри уряду чи прем'єр-міністру главою держави тяжіють до напівпрезиденталізму, якщо таку природу парламентського вотуму недовіри уряду чи прем'єр-міністру конституціоналізовано.

Дескриптором такого висновку є розуміння кількох особливостей аналізованих дистинктив-

них кейсів напівпрезиденталізму: по-перше, у них легіслатура може детермінувати колективне (а не тільки індивідуальне) «виживання» урядового кабінету; по-друге, у них несхвалення президентом парламентського вотуму недовіри уряду чи прем'єр-міністру теоретично/конституційно й фактично/політично може бути причиною міжінституційної кризи в системі державного правління. Сумарно це означає, що незалежно від природи та процесуальної логіки парламентського вотуму недовіри уряду і/чи прем'єр-міністру напівпрезидентською позиціонується та система державного правління, в якій є «безперервна» обов'язкова колективна відповідальність уряду та прем'єр-міністра перед легіслатурою, чи, інакше кажучи, в якій легіслатура володіє ініціативою ставити питання про колективну відповідальність уряду. Натомість усі інші/додаткові уточнення й атрибути є тільки допоміжними правилами класифікації систем правління, які варто застосовувати тільки в типологізації напівпрезиденталізму [10, с. 80].

Щоби продемонструвати це, проаналізуймо особливості інституту вотуму недовіри урядам у напівпрезидентських (конституційних) і подібних до них системах правління в пострадянських країнах (на чинному етапі їхнього політичного розвитку чи історично) із прицілом визначення типовості чи атиповості цих систем.

У Білорусі відповідно до ст. 106 Конституції уряд у діяльності підзвітний президентові й відповідальний перед парламентом [7]. У п. 5 ст. 106 зазначено, що уряд складає свої повноваження перед президентом, коли Палата представників (нижня палата білоруського парламенту) приймає вотум недовіри уряду. При цьому прем'єр-міністр може вимагати від Палати представників вотуму довіри у зв'язку з урядовою програмою і з будь-якого питання, винесеного на обговорення в нижній палаті парламенту. Якщо вотум недовіри приймається Палатою представників, президент має право ухвалити рішення про відставку уряду чи про розпуск Палати представників упродовж десяти днів і оголосити про проведення нових парламентських виборів. Якщо відставку уряду відхилено, то він повинен продовжувати виконувати свої обов'язки [7]. Президент має право за власною ініціативою прийняти рішення про відставку уряду та звільнити з посади будь-якого члена уряду. Отже, президент остаточно визначає, чи відправляти уряд у відставку.

У Грузії в 2004–2013 рр. одна третина від повного складу парламенту могла ініціювати питання про недовіру уряду. Для висловлення вотуму недовіри уряду була необхідна підтримка абсолютної більшості голосів депутатів парламенту. Після висловлення недовіри уряду президент звільняв уряд у відставку або не підтримував рішення парламенту. Якщо парламент не раніше 90 і не пізніше 100 днів повторно висловлював недовіру уряду, то президент відправляв уряд у відставку або розпускав парламент і призначав позачергові парламентські вибори (п. 1 ст. 81). Крім того, була передбачена процедура «безумовної недовіри уряду»: якщо не раніше 15 і не пізніше 20 днів після прийняття постанови про це більшість у 3/5 від повного складу депутатів парламенту висловлювала недовіру уряду, президент приймав рішення про відставку уряду. У разі відставки уряду президент Грузії не мав права призначати ту саму особу або представляти ту саму кандидатуру на посаду прем'єр-міністра в наступному складі уряду. Якщо парламенту не вдавалося висловити недовіру уряду, то повторна постановка питання про недовіру уряду впродовж наступних шести місяців не допускалася (п. 2 ст. 81) [4].

У Казахстані в 1995–2007 рр. більшістю у дві третини голосів від загальної кількості депутатів кожної з палат (Мажилісу й Сенату) парламент за ініціативою не менше однієї п'ятої від загальної кількості депутатів висловлював вотум недовіри уряду (ст. 53). При цьому президент упродовж десяти днів розглядав питання про прийняття чи відхилення відставки уряду (ст. 70). У цій країні з 2007 р. уряд є колегіальним органом і у всій своїй діяльності відповідальний перед президентом і парламентом (ч. 2 ст. 64) [8]. Згідно зі ст. 70 уряд заявляє президенту про відставку в разі висловлення Мажилісом (нижньою палатою парламенту) чи загалом парламентом вотуму недовіри уряду. Президент упродовж десяти днів розглядає питання про прийняття чи відхилення відставки уряду. Прийняття відставки прем'єр-міністра означає припинення повноважень усього уряду. У разі відхилення відставки уряду президент доручає уряду подальше здійснення повноважень. При цьому президент Казахстану має право з власної ініціативи прийняти рішення про припинення повноважень уряду і звільнити з посади будь-якого його члена [8]. Отже, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду автоматично не призводить до його відставки, оскільки вона залежить від позиції/волі президента.

У Киргизстані у 1993–2003 рр. Збори народних представників могли висловити недовіру прем'єр-міністрові. Після висловлення Зборами народних представників недовіри прем'єр-міністру президент мав право оголосити про відставку прем'єр-міністра або ж міг не погодитися з рішенням Зборів народних представників. Якщо впродовж трьох місяців вотум недовіри прем'єр-міністру висловлювали повторно, президент оголошував про відставку прем'єр-міністра або розпускав Збори народних представників (п. 5 ст. 71) [6]. У 2003–2007 рр. після висловлення Жогорку Кенешем (парламентом) недовіри уряду президент Киргизької Республіки теж мав право при-

йняти рішення про відставку уряду або ж міг не погодитися з рішенням парламенту (п. 6 ст. 72) [13]. Якщо впродовж трьох місяців вотум недовіри уряду висловлювали повторно, президент Киргизької Республіки оголошував про відставку уряду чи розпускав Жогорку Кенеш (п. 7 ст. 72) [13]. Подібним чином питання відповідальності уряду було врегульоване у 2007–2010 рр. Після висловлення недовіри уряду президент мав право або прийняти рішення про відставку уряду, або не погодитися з рішенням парламенту (п. 6 ст. 71). Якщо Жогорку Кенеш упродовж трьох місяців повторно ухвалював рішення про висловлення недовіри уряду, президент відправляв уряд у відставку чи призначав дострокові парламентські вибори (п. 7 ст. 71) [5].

У Росії президент зберігає вплив на звільнення прем'єр-міністра, тому взаємовідносини між президентом і прем'єр-міністром ієрархічні. Однак прем'єр-міністр формально є відповідальним перед президентом і парламентом. У цій країні вотум недовіри уряду не має миттєвої дії. Після висловлення Державною думою (нижньою палатою парламенту) недовіри уряду президент має право оголосити про відставку уряду чи не погодитися з рішенням легіслатури. Коли вотум недовіри урядові повторюють упродовж 3 місяців, президент має такий вибір: прийняти відставку урядового кабінету та призначити нового главу уряду чи зберегти чинний урядовий кабінет й упродовж чотирьох місяців призначити нові парламентські вибори (ст. ст. 109, 117) [9]. Тому, як це демонструє політична практика, парламентські вотуми недовіри урядам у Росії є рідкістю. Лише один із них був ефективним і отримав підтримку абсолютної більшості в легіслатурі, зокрема в 1995 р. проти урядового кабінету В. Чорномирдіна, хоч і не доповнився згодою президента на припинення роботи уряду, а тому відзначився його «пролонгацією» [31]. Після цього Державна дума впродовж десяти днів ініціювала ще один вотум недовіри уряду, однак він був неефективним, адже не отримав достатньої депутатської підтримки [20]. Тому очевидно, що вже на конституційному рівні парламентська відповідальність уряду перетворюється на порожній звук і слугує інструментом президенціалізації системи правління [34] (тобто «посилення президентських рис за послаблення парламентських факторів» [14]), зокрема, унаслідок розуміння того, що подвійна відповідальність урядового кабінету (перед парламентом і президентом) за бажання глави держави може обернутися винятково відповідальністю уряду перед президентом. Тому елімінація участі парламенту у формуванні й відповідальності уряду властива російській системі правління не лише формально (інституційно-процесуально), а й фактично (політично-поведінково), оскільки вона не лише регламентована через норми права, а й траплялася на практиці [2], бо глава держави (особливо до 1999 р.) не відрізнявся особливим прагненням прислухатися до думки легіслатури [10, с. 322–323].

Особливий випадок становить Азербайджан. Систему правління в цій країні часто визначають як напівпрезидентську. У 1995–2016 рр. у країні одним із повноважень Міллі Меджлісу (парламенту) було вирішення питання про довіру Кабінету Міністрів (уряду) (п. 14 ст. 95) [3]. При цьому президент приймав рішення щодо відставки Кабінету Міністрів. Відповідно до оновленої (за результатами референдуму 2016 р.) ст. 98 Конституції, якщо одне й те саме скликання Міллі Меджлісу впродовж одного року двічі висловить недовіру (винесе вотум недовіри) Кабінету Міністрів (уряду), президент розпускає парламент. Водночас президент самостійно приймає рішення про відставку Кабінету Міністрів (п. 6 ст. 109). Крім того, у день вступу на посаду новообраного президента Кабінет Міністрів подає у відставку (ст. 116) [3]. Отже, висловлення парламентом вотуму недовіри уряду також автоматично не призводить до відставки Кабінету Міністрів, оскільки це право належить президенту.

Слідом за Р. Елгі [23; 24] зауважуємо, що в Азербайджані не усталена й інституційно не сконструйована система дуалізму виконавчої влади чи виконавчої діархії, а натомість, згідно з думкою З. Бялоблоцького [1, с. 55–72], апробована так звана «супернапівпрезидентська» чи похідна від президентської з посадою прем'єр-міністра або, згідно з думкою С. Фіша [26, с. 205] й А. Арато [17, с. 318], суперпрезидентська чи гіперпрезидентська напівпрезидентська система, бо в ній саме «президент фактично повністю контролює склад й операції уряду». Це передусім зумовлено тим, що навіть формально (не кажучи про політичну практику) президент Азербайджану наділений значними повноваженнями, за які практично не передбачено будь-якої політичної відповідальності [27]. Отже, ураховуючи особливості вотуму недовіри уряду й те, що згідно зі ст. 99 (до та після змін Конституції у 2016 р.) виконавча влада належить президенту (належність виконавчої влади главі держави як норма притаманна для конституційних президентських систем державного правління), а також факт введення після 2016 р. посад першого віце-президента й віце-президентів (що також характерно для конституційних президентських систем державного правління), конституційну систему міжінституційних відносин в Азербайджані (до й після змін 2016 р.) варто визначати як атипову президентську (а не атипову напівпрезидентську) систему державного правління.

Висновки. У синтетичному розрізі є очевидним, що у формально й дефінітивно напівпрезидентських Білорусі, Росії, Казахстані (а також свого часу – в Грузії й Киргизстані) парламенти мають право висувати вотуми недовіри урядам, проте останні набувають чинності тільки тоді, коли їх підтримують президенти, які суплементарно (щоправда, із національними відмінностями) можуть навіть бути наділені повноваженнями вибирати між відставками урядів і розпусками легіслатур [11; 30]. Отже, вотуми недовіри урядам, що не призводять до їхньої відставки, зумовлюють атиповість формально напівпрезидентських Білорусі, Росії, Казахстану (а також свого часу – Грузії й Киргизстану). Подібна конструкція вотуму недовіри уряду властива також і для Азербайджану, але він швидше тяжіє не до атипового напівпрезиденталізму, а до атипового президенталізму.

Отже, на підставі розгляду й зіставлення кейсів напівпрезиденталізму в деяких пострадянських країнах, зокрема в контексті передбачених і/або реалізовуваних у них парламентських вотумів недовіри урядам (але в разі регламентованості унілатеральної відповідальності урядів також перед президентами), аргументуємо, що перелічені випадки систем державного правління є дуже неоднозначними й межовими. З одного боку, вони на підставі наявності інституту відповідальності урядів перед легіслатурами формально/дефінітивно значною мірою тяжіють до напівпрезиденталізму й швидше за все відповідали б напівпрезиденталізму з властивим для нього дуалізмом виконавчої влади в разі демократичної (а не автократичної) традиції урядування. З іншого боку, вони демонструють, що навіть формально (особливо в Азербайджані), не кажучи вже про політичну практику, урядові кабінети є продовженням моністичної вертикалі президентів, а їхня формалізована, однак атипова, невичерпна та неповна відповідальність перед парламентами заперечує напівпрезидентську природу систем державного правління швидше на користь президенталізму. У підсумку це детермінує те, що на тлі усталених у політичній науці дефініцій і генералізацій різних систем державного правління, їх у деяких пострадянських країнах і формально, і фактично було сконструйовано як «конституційні гібриди», які можуть позиціонуватись і як кейси атипового напівпрезиденталізму, і як випадки неповного президенталізму. При цьому цілком очевидно, що такі випадки є унікальними й повинні (принаймні в дослідницькому аспекті) бути визначені як виняткові. Заявлений висновок залишає колосальне поле для теоретико-методологічного й практично-емпіричного маневру, який має бути предметом цілеспрямованих досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бялоблоцький З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. 470 с.
2. Зазнаев О. Атипичные президентские и полупрезидентские системы. Ученые записки Казанского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2005. Т. 147. Кн. 1. С. 54–69.
3. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 г. (с изменениями от 24 августа 2002 г., 18 марта 2009 г., 26 сентября 2016 г.). URL: http://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkvY3dodDN2dzF0X0tvbnN0dXRpc3lhX1JVUy5wZGYiXV0?sha=83f38924a4086483 (дата звернення: 28.05.2018).
4. Конституция Грузии от 24 августа 1995 г. URL: http://faolex.fao.org/docs/texts/geo127811R.doc (дата звернення: 28.05.2018).
5. Конституция Кыргызской Республики от 21 октября 2007 г. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=223&oidn=_1Y2105UJV#_1Y2105UJV (дата звернення: 28.05.2018).
6. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 1993 г. (с изменениями и дополнениями от 10 февраля 1996 г. и 17 октября 1998 г.). URL: http://www.krugosvet.ru/node/41806?page=0,8 (дата звернення: 28.05.2018).
7. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). URL: http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/ (дата звернення: 28.05.2018).
8. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г. (с изменениями и дополнениями от 10 марта 2017 г.). URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата звернення: 28.05.2018).
9. Конституция Российской Федерации от 12 декабря 1993 г. URL: http://constitution.kremlin.ru/ (дата звернення: 28.05.2018).
10. Литвин В. Атрибути та різновиди напівпрезидентської системи правління в Європі: інституційно-процесуальний і політично-поведінковий аспекти: монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 636 с.
11. Литвин В. Республіканізм із посадою суперпрезидента: до з'ясування суті суперпрезиденталізму та диференціації президентських і напівпрезидентських систем правління з суперпрезидентами. Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2014. Nr. 1. S. 159–188.
12. Литвин В., Романюк А. Концептуалізація і теоретична дистинкція понять «форма державного правління» та «система державного правління» у політичній науці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сер. 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 20: збірник наукових праць. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2016. С. 3–12.

13. О новой редакции Конституции Кыргызской Республики: Закон Кыргызской Республики от 18 февраля 2003 г. № 40. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1164 (дата звернення: 28.05.2018).

14. Осадчук І. Президенціалізація/прем'єризація системи інститутів виконавчої влади в Росії. Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Філософія. Соціологія. Політологія. 2012. Т. 20. Вип. 22 (3). С. 294–299.

15. Панчак-Бялоблоцка Н. Уряди меншості в європейських парламентських демократіях: монографія. Львів: Простір-М, 2017. 481 с.

16. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів. К.: АртЕк, 2001. 224 с.

17. Arato A. The new democracies and the American constitutional design. Constellations. 2000. Vol. 7. No. 3. P. 316–340.

18. Cheibub J., Elkins Z., Ginsburg T. Beyond Presidentialism and Parliamentarism. British Journal of Political Science. 2014. Vol. 44. No. 3. P. 515–544.

19. Cheibub J. Presidentialism, parliamentarism, and democracy. Cambridge University Press, 2007. 202 p.

20. Clark W. Boxing Russia. Executive-Legislative Relations and the Categorization of Russia's Regime Type. Demokratizatsiya. 2010. Vol. 19. No. 1. P. 5–22.

21. Elgie R., Moestrup S., Wu Y.-S. Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice. Semi-Presidentialism and Democracy. London: Palgrave, 2011. P. 1–20.

22. Elgie R. The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. European Journal of Political Research. 1998. Vol. 33. P. 219–238.

23. Elgie R. The Politics of Semi-Presidentialism. Semi-Presidentialism in Europe. Oxford: Oxford University Press, 1999. P. 1–21.

24. Elgie R. Variations on a Theme: A Fresh Look at Semi-Presidentialism. Journal of Democracy. 2005. Vol. 16. No. 3. P. 1–21.

25. Elgie R., Moestrup S. What is Semi-presidentialism and Where is it Found. Semi-presidentialism Outside Europe: A Comparative Study. London: Routledge, 2007. P. 1–13.

26. Fish S. Democracy derailed in Russia: the failure of open politics. Cambridge University Press, 2005. 315 p.

27. Heinrich A. The formal political system in Azerbaijan and Kazakhstan: A background study. Bremen: Research Centre for East European Studies. 2010. No. 107. 64 p.

28. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven, London: Yale University Press, 1999. 351 p.

29. Linz J., Valenzuela A. Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives. Johns Hopkins University Press, 1994. P. 3–87.

30. Lytvyn V. Republicanism with the position of superpresident: differentiation of presidential and semi-presidential systems of government with superpresidents. Studia Politica: Romanian Political Science Review. 2015. Vol. 15. No. 2. P. 289–318.

31. Morgan-Jones E., Schleiter P. Governmental change in a president-parliamentary regime: The case of Russia 1994–2003. Post-Soviet Affairs. 2004. Vol. 20. No. 2. P. 132–163.

32. Müller S. Presidential Power in Semi-Presidential Systems: The Case of Romania. Freiburg, 2006. 248 p.

33. Pasquino G. Nomination: Semi-presidentialism: A Political Model at Work. European Journal of Political Research. 1997. Vol. 31. No. 1. P. 128–146.

34. Zaznaev O. The Presidentialisation of a Semi-Presidential Regime: the Case of Russia. White S. Politics and the Ruling Group in Putin's Russia. Palgrave Macmillan, 2008. P. 27–41.

REFERENCES:

1. Bialoblotskyi Z. (2013). Stabilnist ta efektyvnist uriadiv u politychnykh systemakh krain Skhidnoi Yevropy: monohrafiia [Stability and Efficiency of Governments in Eastern European Political Systems: monograph]. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. 470 s.

2. Zaznaev O. (2005). Atipichnye prezidentskie i poluprezidentskie sistemy [Atypical presidential and semi-presidential systems]. Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki. T. 147. Kn. 1. S. 54–69.

3. Konstitutsiya Azerbaydzhanskoy Respubliki ot 12 noyabrya 1995 g. (s izmeneniyami ot 24 avgusta 2002 g., 18 marta 2009 g., 26 sentyabrya 2016 g.) [Constitution of the Republic of Azerbaijan of 12 November 1995 (with amendments of 24 August 2002, 18 March 2009, 26 September 2016)]. URL: http://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgvMDMvMDkvY3dodDN2dzF0X0tvbnN0dXRpc3lhX1JVUy5wZGYiXV0?sha=-83f38924a4086483.

4. Konstitutsiya Gruzii ot 24 avgusta 1995 g. [Constitution of Georgia of August 24, 1995]. URL: http://faolex.fao.org/docs/texts/geo127811R.doc.

5. Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki ot 21 oktyabrya 2007 g. [Constitution of the Kyrgyz Republic of October 21, 2007]. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=223&oidn=_1Y2105UJV#_1Y2105UJV.

6. Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki ot 5 maya 1993 g. (s izmeneniyami i dopolneniyam ot 10 fevralya 1996 g. i 17 oktyabrya 1998 g.) [Constitution of the Kyrgyz Republic of May 5, 1993 (with amendments and additions of February 10, 1996 and October 17, 1998)]. URL: http://www.krugosvet.ru/node/41806?page=0,8.

7. Konstitutsiya Respubliki Belarus' ot 15 marta 1994 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami, prinyatymi na respublikanskih referendumah 24 noyabrya 1996 g. i 17 oktyabrya 2004 g.) [Constitution of the Republic of Belarus of March 15, 1994 (with amendments and additions adopted at the republican referendums of November 24, 1996 and October 17, 2004)]. URL: http://www.pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/.

8. Konstitutsiya Respubliki Kazahstan ot 30 avgusta 1995 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami ot 10 marta 2017 g.) [Constitution of the Republic of Kazakhstan of August 30, 1995 (with amendments and additions of March 10, 2017)]. URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution.

9. Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii ot 12 dekabrya 1993 g. [Constitution of the Russian Federation of December 12, 1993]. URL: http://constitution.kremlin.ru/.

10. Lytvyn V. (2018). Atrybuty ta riznovydy napivprezydentskoi systemy pravlinnia v Yevropi : instytutsiino-protsesualnyi i politychno-povedinkovyi aspekty: monohrafiia [Attributes and Varieties of the Semi-presidential System of Government in Europe: Institutional, procedural and Political, behavioral Aspects: monograph]. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2018. 636 s.

11. Lytvyn V. (2014). Respublikanizm iz posadoiu superprezydenta: do ziasuvannia suti superprezydentalizmu ta dyferentsiatsii prezydentskykh i napivprezydentskykh system pravlinnia z superprezydentamy [Republicanism with the office of super-president: towards ascertaining the nature of super-presidentialism and differentiation of presidential and semi-presidential systems of government with super-presidents]. Studium Europy Srodkowej i Wschodniej: Wydawnictwo Wyzszej Szkoly Gospodarki Krajowej w Kutnie. 2014. Nr. 1. S. 159–188.

12. Lytvyn V., Romaniuk A. (2016). Kontseptualizatsiia i teoretychna dystynktsiia poniat "forma derzhavnoho pravlinnia" ta "systema derzhavnoho pravlinnia" u politychnii nautsi [Conceptualization and Theoretical Distinction Between the Terms "Form of Government" and "System of Government" in Political Science]. Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova: Ser. 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin. Vyp. 20: zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, 2016. S. 3–12.

13. O novoy redaktsii Konstitutsii Kyrgyzskoy Respubliki: Zakon Kyrgyzskoy Respubliki ot 18 fevralya 2003 g. № 40 [On the new version of the Constitution of the Kyrgyz Republic: Law of the Kyrgyz Republic No. 40 of February 18, 2003]. URL: http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1164.

14. Osadchuk I. (2012). Prezydentsializatsiia/premieryzatsiia systemy instytutiv vykonavchoi vlady v Rosii [Presidentialization/prime ministerialization of system of executive power institutions in Russia]. Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia: Filosofiia. Sotsiolohiia. Politolohiia. T. 20. Vyp. 22 (3). S. 294–299.

15. Panchak-Bialoblotska N. (2017). Uriady menshosti v yevropeiskykh parlamentskykh demokratiiakh: monohrafiia [Minority Governments in the European Parliamentary Democracies: monograph]. Lviv: Prostir-M. 481 s.

16. Sartori Dzh. (2001). Porivnialna konstytutsiina inzheneriia: doslidzhennia struktur, motyviv i rezultativ [Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry Into Structures, Incentives and Outcomes]. Kyiv: ArtEk. 224 s.

17. Arato A. The new democracies and the American constitutional design. Constellations. 2000. Vol. 7. No. 3. P. 316–340.

18. Cheibub J., Elkins Z., Ginsburg T. (2014). Beyond Presidentialism and Parliamentarism. British Journal of Political Science. Vol. 44. No. 3. P. 515–544.

19. Cheibub J.. (2007). Presidentialism, parliamentarism, and democracy. Cambridge University Press. 202 p.

20. Clark W. (2010). Boxing Russia. Executive-Legislative Relations and the Categorization of Russia's Regime Type. Demokratizatsiya. Vol. 19. No. 1. P. 5–22.

21. Elgie R., Moestrup S., Wu Y.-S. (2011). Semi-Presidentialism: An Increasingly Common Constitutional Choice. Semi-Presidentialism and Democracy. London: Palgrave. P. 1–20.

22. Elgie R. (1998). The classification of democratic regime types: conceptual ambiguity and contestable assumptions. European Journal of Political Research. Vol. 33. P. 219–238.

23. Elgie R. (1999). The Politics of Semi-Presidentialism. Semi-Presidentialism in Europe. Oxford: Oxford University Press. P. 1–21.

24. Elgie R. (2005). Variations on a Theme: A Fresh Look at Semi-Presidentialism. Journal of Democracy. Vol. 16. No. 3. P. 1–21.

25. Elgie R., Moestrup S. (2007). What is Semi-presidentialism and Where is it Found. Semi-presidentialism Outside Europe: A Comparative Study. London: Routledge. P. 1–13.

26. Fish S. Democracy derailed in Russia: the failure of open politics. Cambridge University Press, 2005. 315 p.

27. Heinrich A. The formal political system in Azerbaijan and Kazakhstan: A background study. Bremen: Research Centre for East European Studies. 2010. No. 107. 64 p.

28. Lijphart A. (1999). Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries. New Haven, London: Yale University Press. 351 p.

29. Linz J., Valenzuela A. (1994). Presidential or Parliamentary Democracy: Does It Make a Difference? The Failure of Presidential Democracy: Comparative Perspectives. Johns Hopkins University Press. P. 3–87.

30. Lytvyn V. (2015). Republicanism with the position of superpresident: differentiation of presidential and semi-presidential systems of government with superpresidents. Studia Politica: Romanian Political Science Review. Vol. 15. No. 2. P. 289–318.

31. Morgan-Jones E., Schleiter P. (2004). Governmental change in a president-parliamentary regime: The case of Russia 1994–2003. Post-Soviet Affairs. Vol. 20. No. 2. P. 132–163.

32. Müller S. (2006). Presidential Power in Semi-Presidential Systems: The Case of Romania. Freiburg. 248 p.

33. Pasquino G. (1997). Nomination: Semi-presidentialism: A Political Model at Work. European Journal of Political Research. Vol. 31. No. 1. P. 128–146.

34. Zaznaev O. (2008). The Presidentialisation of a Semi-Presidential Regime: the Case of Russia. White S. Politics and the Ruling Group in Putin's Russia. Palgrave Macmillan. P. 27–41.

The atypical character of semi-presidential systems of government in post-Soviet countries: the context of votes of no confidence in governments

Osadchuk Ihor Yuriiovych

Candidate of Political Science,
Associate Professor at the Department
of Political Science of
Ivan Franko National University of Lviv
Universitetska strt. 1, Lviv, Ukraine

Lytvyn Vitaliy Serhiyovych

Candidate of Political Science,
Associate Professor at the Department
of Political Science of
Ivan Franko National University of Lviv
Universitetska strt. 1, Lviv, Ukraine

As we known theoretically and as the practice shows, within the framework of a republican form of government, there are systems of government, which formally and/or actually differ from traditional/typical presidential, parliamentary and semi-presidential systems of government. At the same time, extremely different factors of political process and interinstitutional relations, which are the conditions for defining and distinguishing between different types of systems of government, can be indicators for distinguishing typical and atypical systems of government. In this cut, the purpose of the article is to determine whether the peculiarities of the institution of vote of no confidence in governments in some semi-presidential systems of government in post-Soviet countries can predetermine the atypicality of these systems of government. New institutionalism and its various types and paradigms were chosen as theoretical and methodological basis of the proposed research. Their combination made it possible to work out a coherent picture of the atypical character of the post-Soviet semi-presidentialism on the basis of such an indicator as the institution of vote of no confidence in governments.

As the result, it is argued that the atypicality and inter-state of the post-Soviet semi-presidentialism is often due to the fact that parliaments have the right to cast a vote of no confidence in governments, but the latter come into force only when they are supported by presidents, who may additionally be empowered to choose between dismissal of government and dissolution of legislatures. On the one hand, such systems of government (on the basis of the institution of government responsibility to legislatures) formally/definitively tend to be semi-presidential and would most likely be in line with semi-presidentialism (with dual executive inherent for it) in the case of democratic (and not autocratic) governance tradition. On the other hand, such systems of government demonstrate that even formally (not to mention political practice) governments are a continuation of the monistic executive verticals of presidents, and their formalized, but atypical, inexhaustible and incomplete responsibility of governments to parliaments denies the semi-presidential nature of systems of governments largely in favor of presidentialism. As a result, this determines that against the backdrop of traditional definitions and generalizations of different systems of government, they are formally and actually constructed as "constitutional hybrids" in some post-Soviet countries and therefore can be positioned both as the cases of atypical semi-presidentialism and the instances of incomplete presidentialism. At the same time, it is quite obvious that such cases are unique and must be taxonomied as exceptional.

Key words: *system of government, semi-presidentialism, vote of no confidence in government, atypicality, post-Soviet countries.*

Коппель Олена Арнольдівна
Путкарадзе Каха Заурович

Зовнішні фактори еволюції близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин

УДК 327.8
DOI https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-58-65

Коппель Олена Арнольдівна
доктор історичних наук, професор кафедри
міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1, Київ, Україна
Путкарадзе Каха Заурович
аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1, Київ, Україна

Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження еволюції близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин (Великого Близького Сходу), що неможливо без урахування політики позарегіональних держав, які значною мірою визначали розвиток міжнародних відносин у цьому регіоні. Протягом тривалого часу позарегіональні держави виступали в якості системоутворюючих елементів міжнародних відносин у цій регіональній системі. Це актуалізує дослідження трансформації її меж, а на сучасному етапі – розширення регіонального простору внаслідок залучення суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами, насамперед – у галузі безпеки.

Міжнародні процеси розглядаються авторами крізь призму системного підходу. Дослідження еволюції близькосхідної регіональної підсистеми в широкому, загальносистемному контексті передбачає врахування таких зовнішніх факторів, як її особлива роль і місце в глобальній міжнародній системі, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній і релігійній картині світу; як політика позарегіональних акторів, взаємовідносини країн регіону та позарегіональних сил.

Авторами з'ясовується етимологія та специфіка використання понять «Близький» і «Середній» Схід позарегіональними державами, зокрема США, Великою Британією, Францією, РФ і КНР, визначаються межі регіону на основі порівняльного аналізу «вузькорегіонального» та «розширеного» підходів, надається авторська періодизація основних етапів його розвитку.

Доведено, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворюючий потенціал регіонального рівня міжнародних відносин. Держави регіональної підсистеми реалізують складні регулярні взаємозв'язки, які мають власну динаміку та є відносно незалежними від глобальної міжнародної системи. Ключовими в цьому плані є фактори регіональної взаємозалежності, фактори колективної ідентичності, становлення регіонального порядку як сукупності механізмів забезпечення регіональної безпеки й врегулювання регіональних конфліктів. Перенесення основної ваги в оформленні регіональних просторів на регіональний рівень зумовлює й трансформацію регіональних процесів. Це призводить до якісних змін у близькосхідному регіональному просторі, до відтворення власної колективної ідентичності, що забезпечує цілісне сприйняття позарегіональними державами й потребу вибудовувати політику стосовно консолідованого простору.

Автори приходять до висновку, що останні події поставили близькосхідну регіональну підсистему міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що призводять до реструктуризації регіональних відносин, створення нового співвідношення сил і формування нових взаємозв'язків між державами регіону.

Ключові слова: *системний підхід, глобальна система, регіональна підсистема, Близький Схід, Середній Схід, Великий Близький Схід, США, Російська Федерація, КНР.*

Вступ. Актуальність теми зумовлена необхідністю більш глибокого та предметного дослідження еволюції регіональної підсистеми міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході (Великому Близькому Сході), що неможливо без урахування політики позарегіональних держав, які значною мірою визначали розвиток міжнародних відносин у цьому найбільш небезпечному регіоні світу з огляду на його стратегічну, енергетичну, торгово-економічну та культурно-релігійну цінність. Протягом тривалого часу позарегіональні держави виступали в якості системоутворюючих елементів міжнародних відносин у цій міжнародній системі. Це актуалізує дослідження трансформації меж регіону, яке ускладнюється тим, що історично поняття «Близький Схід» і «Середній Схід» мали певною мірою умовний характер як унаслідок відсутності чітких природних меж, які б відокремлювали його від інших регіонів, так і внаслідок того, що сприйняття його кордонів різними державами в окремі періоди часу відрізнялося, а на сучасному етапі – тенденцією до розширення регіонального простору внаслідок залучення суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами, насамперед у галузі безпеки.

Мета та завдання статті полягають у комплексному аналізі еволюції близькосхідної регіо-

нальної підсистеми міжнародних відносин у контексті впливу зовнішніх факторів. Це передбачає визначення меж регіону на основі дослідження трансформації регіонального простору, передумовами чого є як з'ясування етимології та специфіки використання понять «Близький Схід», «Середній Схід», «Великий Близький Схід» позарегіональними державами, зокрема США, Великою Британією, Францією, РФ і КНР, так і характеристика основних етапів його розвитку.

Історія питання окреслення меж регіону свідчить, що поняття «Близький Схід» і «Середній Схід» були європоцентричними й не враховували власне внутрішні регіональні процеси. Розуміння їх етимології можливе тільки в контексті політики позарегіональних держав, які безпосередньо впливали на відносини в регіоні, і саме так вони розглядаються в працях П. Білджина [10], Р. Девідсона [12], М. Джалілі й Т. Келнера [13], С. Коппеса [16], О. Коппель [1], Дж. Шарпа [18] та ін. Для повноцінного розуміння особливостей сучасного етапу розвитку регіону в контексті політики позарегіональних держав авторами використані праці М. Лінча [17], Г. Кіссінджера [4], Ф. Холлідея [15] та П. Кокберна [11]. У той же час недостатньо дослідженою залишається еволюція регіональної підсистеми міжнародних відносин на Близькому та Середньому Сході. Таким чином, можемо констатувати відсутність публікацій, які були б повністю присвячені предмету нашої статті.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети та завдань міжнародні процеси розглядаються крізь призму системного підходу. Оскільки міжнародна система за своєю організацією є однією з найскладніших суспільних систем, що визначається багатовимірністю структури, різноманіттям елементів і поліваріантністю функціональних завдань, то множинність зв'язків і відсутність у міжнародній системі єдиного механізму управління зумовлюють методологічну потребу виділяти всередині системи окремі структурні комплекси – підсистеми.

Сучасна міжнародно-політична наука відокремлює геополітичне, політичне й історичне визначення регіону та регіональної системи, що являє собою певний політико-географічний комплекс із розвиненими зв'язками між окремими елементами, які його формують. Це насамперед проблемно-політична спільність, що містить певні політичні відносини з приводу будь-яких проблем, і вже потім – спільність проблемно-географічна. Повністю сформована регіональна система визначається високим ступенем взаємозалежності. Ключовими в цьому плані виступають фактори регіональної взаємозалежності, фактори колективної ідентичності, становлення регіонального порядку як сукупності механізмів забезпечення регіональної безпеки й урегулювання регіональних конфліктів. Держави регіональної системи здійснюють складні регулярні взаємозв'язки, які мають власну динаміку та є відносно незалежними від глобальної міжнародної системи. Хоча регіональні системи є підсистемами глобальної системи, їхній вплив не обмежується домінуванням глобального рівня над регіональним, як це було притаманно для біполярного періоду, навпаки, вплив є взаємним. Самі регіональні системи, їх устрій і динаміка розвитку можуть визначати характер і еволюцію глобальної системи.

Результати. Для міжнародних відносин історично було характерним домінування вертикального типу організації простору. Поділ світу на Захід і Схід чітко закріпився ще з часів Римської імперії. Римляни називали Сходом територію та народи, розташовані за крайніми східними кордонами Імперії, причому по мірі поглинання окремих східних територій Римом вони переставали розглядатися як Схід і ставали Заходом.

Найвищою фазою вертикального типу організації світового простору став європоцентричний світ, коли малі та середні держави організовувалися навколо нечисленної групи великих держав, що контролювали через вертикальні зв'язки решту держав у Європі та свої великі колоніальні імперії. У європоцентричному світі Нового часу була реалізована модель домінування однієї регіональної системи, коли європейська регіональна система завдяки ролі її суб'єктів у світовому просторі мала значний вплив фактично на всі частини світу й відтворювала там власну структуру відносин. Хоча світовий рівень того періоду не можна визначати як повноцінну глобальну систему, принципи перенесення устрою регіональної системи на організацію відносин у світовому масштабі проявилися в той час повною мірою.

Для Європи «Схід» із XIV ст. починався з володінь Османської імперії. Епоха Великих географічних відкриттів призвела до виокремлення європейцями Далекого Сходу, під яким розуміли Китай, Японію, Малайзію. Наприкінці XIX ст. у Європі виокремлювали вже два «східних питання» – далекосхідне, викликане японсько-китайською війною, і близькосхідне, пов'язане з внутрішніми кризами в Османській імперії.

Завдяки британському й американському впливу у світовому політичному лексиконі закріпилися терміни «Середній Схід» («Middle East») і «Близький Схід» («The Nearer East»). У 1902 р. побачила світ книга «Близький Схід» («The Nearer East») англійського археолога Д. Хоггарта. До Близького Сходу він включав Албанію, Македонію, південь Сербії, Болгарію, Грецію, Єгипет, всі османські володіння в Азії, включно з Аравійським півостровом і двома третинами Ірану зі смугою пустелі та гір між Каспійським морем та Індійським океаном [12, с. 667].

Термін «Середній Схід» був уперше використаний британським генералом Т. Гордоном у статті «Проблема Середнього Сходу» у 1900 р. Автор аналізував проблеми оборони Індії у зв'язку з територіями Персії й Афганістану. На момент виходу статті Т. Гордона термін «Середній Схід» був уже доволі поширеною назвою для позначення підступів до Індії, але саме він уперше використав цей термін у друкованому джерелі [16, с. 95–96].

Незважаючи на це, автором терміна «Середній Схід» тривалий час помилково вважали американського геополітика Альфреда Мехена. Він ужив цей термін у статті «Перська затока та міжнародні відносини» у вересні 1902 р. Автор не визначив чіткі межі свого «Середнього Сходу», але було зрозуміло, що термін стосувався насамперед Перської затоки – простору, що відігравав ключову роль в обороні частини морського шляху від Суецького каналу до Сінгапуру [16, с. 95–98]. Популяризації терміна «Середній Схід» сприяла серія статей В. Чіроля в лондонській газеті «Таймс» у 1902 р. під назвою «Середньосхідне питання» («The Middle East Question»). Автор статей розумів під Середнім Сходом західні та північні підступи до Індії, які відповідно пов'язані з проблемами її політичної та військової оборони, тобто він поширив мехенівське «морське» тлумачення Середнього Сходу на великий сухопутний простір [12, с. 667–668].

У результаті балканських війн 1912–1913 рр. і Першої світової війни Туреччина – серцевина тодішнього Близького Сходу – утратила більшість європейських володінь і арабські території. Британія отримала мандат на Палестину, Трансйорданію й Ірак, Франція – на Сирію та Ліван. Для Британії ці колишні турецькі землі почали означати власне підступи до Індії, таким чином, «Середній Схід» почав перекривати «Близький», що призвело до виникнення плутанини з назвами й на офіційному рівні. У 1920 р. Королівське географічне товариство вирішило, що «Близький Схід» означає лише Балкани, а «Середній Схід» становить територію від Босфору до східних кордонів Індії. Проте в 1921 р. міністр у справах колоній Уїнстон Черчилль створив у Міністерстві колоній Відділ Середнього Сходу (Middle Eastern Department), який мав займатися лише Палестиною, Синаєм, Аравійським півостровом і Суецьким каналом [13, с. 119].

Версальсько-Вашингтонська система поступово починає перетворюватися на глобальну, глобальний рівень виокремлюється як ключовий. Паралельно й у дослідження міжнародних відносин запроваджується концепція багаторівневості системи в умовах існування моделі домінування однієї (європейської) регіональної системи.

Після закінчення Першої світової війни стають помітними перші ознаки формування близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин. Версальська система мирних договорів закріпила територіальні зміни, які відбулися внаслідок Першої світової війни, зокрема після розпаду Османської імперії, зафіксувала нову геополітичну карту регіону, переосмисливши Близький Схід у рамках Вестфальського порядку як мозаїку держав – концепт, який до цього часу не входив до політичного словника регіону [4, с. 93]. Аятола Хомейні проголосив, що карта Близького Сходу XX століття була фальшивим і неісламським творінням «імперіалістів» і «тиранічних корисливих правителів», які відокремили різні сегменти ісламської умми один від одного та штучно створили окремі нації, тому всі політичні інститути є нелегітимними [4, с. 125].

В умовах Другої світової війни британське керівництво сформувало підрозділ Королівських військово-повітряних сил – Командування Середнього Сходу (Middle East Command) зі штабквартирою в Каїрі, до сфери відповідальності якого належали Єгипет, Палестина, Трансйорданія, Ірак, Іран, Ефіопія, Сомалі, Еритрея, Лівія, Греція, Кріт, Аден, Мальта, Судан і Кенія [12, с. 668].

Після закінчення Другої світової війни активізуються процеси формування регіональної підсистеми, яка відтворювала системні якості, особливості, закономірності функціонування й розвитку глобальної системи, була в усіх аспектах підсистемою Ялтинсько-Потсдамської системи, з огляду на що для розуміння логіки міжнародно-політичних процесів у її межах ключовим було поняття біполярності. Відносини між державами визначалися вестфальським підходом, заснованим на балансі сил [4, с. 96].

Після війни було здійснено низку спроб із боку англійських парламентарів припинити тенденцію «розширення» Середнього Сходу та відновити назву «Близький Схід», однак уряд Британії утримався від зміни чинної термінології, мотивуючи це тим, що термін «Середній Схід» для позначення «арабського світу та деяких сусідніх країн» видається зручним, і немає причин порушувати прийняту практику. У 1946 р. прем'єр-міністр Великої Британії К. Еттлі визначив Середній Схід як «принаймні територія Єгипту, Палестини, Кіренаїки, Сирії та Лівану, Трансйорданії, Іраку й Аравійського півострова, а також Персії та Туреччини». У 1951 р. британські урядовці віднесли до Середнього Сходу Єгипет, Туреччину, Ірак, Іран, Сирію, Ліван, Йорданію, Ізраїль, Саудівську Аравію, Договірний Оман, Кувейт, Бахрейн, Катар, Маскат, Аденський протекторат і Ємен [1, с. 15–17].

У Сполучених Штатах тривалий час дотримувалися традиційного поділу на три Сходи. У 50-х рр. XX ст. низка авторитетних картографічних видань США зображала «Близький Схід» від західного кордону Єгипту до східного кордону Ірану, а «Середній Схід» – від західного кордону Афганістану до східного кордону Бірми [1, с. 16–17].

Керівництво США зіткнулося з проблемою уточнення меж регіону наприкінці 1950-х рр., коли ухва-

лювалася «доктрина Ейзенхауера» та відбулись ліванська криза (1957–1958 рр.) і революція в Іраку (1958 р.). У випадку з «доктриною Ейзенхауера» США потребували найширшого визначення регіону для свободи дій у більшій кількості країн. Резолюція Конгресу про надання військової й економічної допомоги країнам у «регіоні Середнього Сходу» («the general area of the Middle East») була затверджена з таким визначенням державного секретаря Д.Ф. Даллеса: «Територія, що простягається від і включає Лівію на заході та Пакистан на сході, Туреччину на півночі й Аравійський півострів на півдні», а також Судан та Ефіопію. У серпні 1958 р. Д. Ейзенхауер на спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН під час виступу згадував лише про «Близький Схід» [1, с. 16]. Держдепартамент США пояснив, що «Близький Схід» і «Середній Схід» є взаємозамінними термінами для позначення території, що включає Єгипет, Сирію, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію та монархії Перської затоки, а в телеграмі Держдепартаменту Посольству США в Лівані від 6 січня 1964 р. зазначалося, що межі Середнього Сходу включають Іран, але виключають Лівію [1, с. 16].

Наступний, третій етап формування регіональної підсистеми на Близькому та Середньому Сході як певної політико-географічної цілісності з іманентними їй принципами функціонування і взаємодії із зовнішнім світом і як органічної складової частини міжнародних відносин був пов'язаний із подіями 60-х рр. XX ст., поштовхом до чого стало рішення Великої Британії щодо виводу своїх збройних сил із району Перської затоки й утворення там нових незалежних держав. В американській і західноєвропейській літературі розгорнулася дискусія стосовно визначення меж регіону. Зокрема, у США передбачалося розширення сфери американського впливу в регіоні й відповідне розширення змісту терміна «Близький Схід».

Невизначеність щодо термінології спостерігається в Держдепартаменті Сполучених Штатів і сьогодні. Відповідний територіальний підрозділ Держдепартаменту називається «Бюро близькосхідних справ» (Bureau of Near Eastern Affairs). До сфери відповідальності Бюро належать Марокко, Алжир, Туніс, Лівія, Єгипет, Ізраїль, Ліван, Сирія, Йорданія, Ірак, Іран, Саудівська Аравія, Кувейт, Бахрейн, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман і Ємен. Одночасно широко вживається й термін «Середній Схід» [14].

Наступний етап формування регіональної підсистеми міжнародних відносин розпочинається після розпаду Ялтинсько-Потсдамської міжнародної системи. Для постбіполярного періоду характерна інша структура взаємодії глобального та регіонального, адже світовий порядок сьогодення визначається не лише завдяки діям лідера (США), але навіть більшою мірою у взаємодії між численними регіональними системами. Як зауважує Г. Кіссінджер, зараз Близький Схід, виходячи за рамки Вестфальського порядку, перебуває в конфронтації, чимось подібній до передвестфальських релігійних воєн у Європі, у стані напруженості, безладу й насильства [4, с. 117–119]. Характерними ознаками цього етапу розвитку Близькосхідної регіональної підсистеми міжнародних відносин, однієї з найбільш складних, неоднорідних і конфліктних, стали нестабільність її геополітичного простору, детериторизація, проявами якої стали, як зазначає, зокрема, Ф. Холлідей, «розмивання» державного суверенітету, перегляд кордонів, розпад державності на племінні й релігійні одиниці (Сирія, Ліван, Лівія), формування складної й невизначеної конфігурації геополітичних сил [15, с. 229–235]. П. Кокберн і Ф. Холлідей акцентують увагу на транснаціоналізації, «війнах нового покоління» і формуванні квазідержавних утворень як наслідок дій транснаціональних акторів [11; 15, с. 229–235]. М. Лінч вважає, що демократизації в цій системі були властиві швидше деструктивні характеристики та наслідки [17].

В умовах постбіполярності США обрали курс на здійснення широкомасштабної трансформації регіону Близького й Середнього Сходу, що дало підстави говорити про реалізацію ідеї укрупнення геополітичних просторів. Американський сценарій «Великого Близького (Середнього) Сходу» (GMEI) почав розроблятися ще в 1996 р. і передбачав створення єдиного геополітичного регіону із чотирьох субрегіонів – Центральної Азії в складі 5 країн, Закавказзя в складі 3 країн, Близького Сходу (арабські країни й Ізраїль) і Західної Азії – Іран і Туреччина. Основними авторами цієї концепції стали відомі політики й урядовці США Г. Кіссінджер, Г. Допрет, Д. Рамсфельд, Д. Чейні, К. Райс, Р. Перл, П. Вулфовіц, М. Гроссман, які виходили з того, що західна демократія як універсальний засіб державного управління забезпечує модернізацію, процвітання, справедливість і діалог культур. Адміністрація Дж. Буша-молодшого намагалася органічно поєднати у своїй новій стратегії дві основні складові частини – боротьбу з міжнародним тероризмом і трансформацію регіону шляхом проведення комплексу соціально-економічних і політичних реформ, «реконструкції» регіону, що повністю відповідало б національним інтересам США. Одним із інструментів, які були задіяні США для трансформації та модернізації, стала Американська Середньосхідна Партнерська Ініціатива (Middle East Partnership Initiative, MEPI), розроблена у 2002 р. за підтримки конгресу США, що була спрямована на демократичну перебудову гіпотетичного суперрегіону «Великий Близький Схід і Північна Африка», і це мало стати логічним продовженням «14 пунктів» президента В. Вільсона й Версальського мирного договору, що завершив

Першу світову війну, а також ідей, висловлених у січні 1941 р. у заяві президента Сполучених Штатів Ф. Рузвельта перед членами Конгресу, яка отримала назву «Промова про «чотири свободи».

Адміністрацією США здійснювалися декілька пріоритетних проектів щодо співпраці з країнами регіону. Це, зокрема, широковідома концепція «Нового Близького Сходу», стратегія «Просування демократії» на Близькому Сході», глобальний проект «Ініціатива Великого Близького (Середнього) Сходу» (Greater Middle East Initiative). Проект був підготовлений навесні 2004 р., а в червні 2004 р. оприлюднений Дж. Бушем на Стамбульському саміті НАТО. Чіткі його межі не були визначені, але об'єктом першочергової уваги мав стати регіон від Середземного моря до Індійського субконтиненту. Проект мав на меті повалення режимів, котрі вороже ставляться до США, включаючи Ірак, Іран, Сирію, можливо, і Лівію [1, с. 17]. Країни ЄС і Японія, більшість арабських країн виступили за його обмеження головним чином арабськими державами й проти включення до нього Афганістану, Ірану та Пакистану. На саміті вісімки на Сі-Айленді в штаті Джорджія в червні 2004 р. як проект Дж. Буша, так і сама його назва «Великий Близький (Середній) Схід» (Greater Middle East) були змінені. Підсумковий план, затверджений самітом, перетворився на Партнерство заради прогресу й загального майбутнього з розширеним регіоном Близького (Середнього) Сходу й Північної Африки (The Broader Middle East and North Africa).

Позиція інших впливових позарегіональних гравців зазнала певної еволюції й мала свої особливості. Якщо раніше присутність США в регіоні сприймалася в якості гарантії безпеки шляхів постачання енергоресурсів на світовий ринок, то після подій 11 вересня 2001 р., військового втручання в Іраку в 2003 р., Арабської весни та сирійської кризи ситуація дещо змінилася. Найбільш активну регіональну політику в галузі забезпечення безпеки й підтримки США проводила Велика Британія. Франція та Німеччина підтримують стратегію співробітництва в регіоні багатьох міжнародних гравців.

Близький і Середній Схід традиційно належав до сфери радянських військово-стратегічних, економічних, політичних, ідеологічних та інших інтересів. Із погляду пріоритетності найбільш важливими інтересами СРСР були політико-стратегічні, а саме: важливість цього регіону для його безпеки, збереження стабільності на південних кордонах, використання його як арени радянсько-американського протиборства. Радянська наддержава проводила там політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій і впливу. Для позиції СРСР із проблеми регіональної безпеки були характерними антиамериканська спрямованість, політика підтримки національно-визвольних рухів, опора на дружні режими.

Практичні задачі розвитку відносин спонукали Радянський Союз визначати межі регіону, виходячи здебільшого з географічних міркувань, а не з позиції спільності соціально-економічного устрою. У СРСР на офіційному рівні використовувався термін «Близький і Середній Схід». Для Радянського Союзу така назва була логічною, адже цим терміном позначалися території, розташовані вздовж його південних і південно-західних кордонів, де й перетинались інтереси двох наддержав. Радянська історіографія вважала «Близький Схід» узагальненою назвою країн, розташованих на межі Європи, Азії й Африки (Єгипет, Сирію, Судан, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Ірак, Саудівську Аравію, Ємен (до об'єднання – Північний і Південний Ємен), Кувейт, Катар, Оман, Бахрейн, ОАЕ, Кіпр). Окремо використовувався термін «Середній Схід», до якого відносили Туреччину, Іран і Афганістан.

Із 1991 р. у Російській Федерації визнавали, що вона «далека від того, щоб проводити активну політику в регіоні арабського світу та на Близькому Сході» [5, с. 38]. У «Концепції зовнішньої політики Росії 2000 р.» і «Концепції національної безпеки Російської Федерації», затвердженій у новій редакції 10 січня 2000 р., уже не трапляється термін «Близький і Середній Схід», натомість уживається «Близький Схід», до якого, зокрема, належать Перська затока та Північна Африка. Щодо країн «радянського Середнього Сходу», то в Концепції зовнішньої політики відзначається важливість подальшого розвитку відносин з Іраном, Афганістан згадується в контексті забезпечення безпеки південних кордонів Росії, а Пакистан пов'язується з Індією в контексті нерозповсюдження ядерної зброї [6].

Активізація політики РФ у регіоні знайшла відображення в проекті В. Путіна «Повернення Росії на Схід». Формування такої системної стратегії було обґрунтоване російськими дослідниками О. Воскресенським [2; 3], С. Лузяниним [7], Є. Сатановським, О. Ткаченком [8], у працях яких містився комплексний аналіз регіонального простору так званого «Великого Близького Сходу» (регіонального простору Близького та Середнього Сходу, а також суміжних територій, об'єднаних спільними проблемами).

У російській політології використовувалось і поняття «Розширений Близький Схід», під яким розумілася сукупність таких регіонів, як Середній Схід (Іран, Афганістан, Туреччина), «класичний» Близький Схід (Сирія, Ірак, Ізраїль, Палестинська Автономія, Йорданія, Ліван, Єгипет), країни субрегіону Перської затоки і район Магрибу [7, с. 40].

Російська Федерація робить спроби відновити свої значно послаблені позиції в регіоні та збалансувати відповідну роль США, про що свідчить налагодження партнерства із Саудівською Аравією, ОАЕ й іншими членами Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, активне спів-

робітництво з Іраном і Туреччиною, збройне втручання в Сирії.

Ураховуючи прагматизм зовнішньої політики КНР, прагнення до системного забезпечення своїх інтересів у більш широкому просторі знайшло відображення в підході Китаю до визначення меж близькосхідного регіону в контексті Західної Азії та Північної Африки. Як у Міністерстві закордонних справ КНР, так і в Міністерстві комерції цими проблемами опікуються Департаменти Західної Азії й Африки. Це багато в чому пояснює відсутність офіційного документа на державному рівні, на зразок «Стратегії Китаю щодо країн Африки» (2006 р.), в якому були б сформульовані основні засади зовнішньополітичного курсу КНР у цьому регіоні, що надало б цій політиці більш завершеного характеру. Відсутність такого офіційного документа можна пояснити складністю формування єдиної структури та принципів відносин унаслідок складного комбінованого характеру регіональної системи й наявності субрегіонів, наділених власною специфікою. Насамперед ідеться про Перську затоку, що зумовлює потребу врахування цієї специфіки під час формування зовнішньополітичної стратегії Китаю в цьому субрегіоні, яка має свої особливості та характерні риси, що відрізняє її від загального контексту.

В Японії політика на Близькому Сході завжди була предметом активної дискусії в правлячих і наукових колах, що віддзеркалювало розбіжності в поглядах на зовнішню політику країни взагалі.

В Україні офіційно до Близького та Середнього Сходу відносять такі країни: Лівію, Єгипет, Ізраїль, Палестинську Автономію, Ліван, Сирію, Ірак, Іран, Афганістан, Саудівську Аравію, Йорданію, Оман, Ємен, Кувейт, Бахрейн, Катар, ОАЕ. Із 24 вересня 2001 р. в Україні Указом Президента запроваджено інститут Повноважного представника України на Близькому та Середньому Сході [9].

Арабські дослідники критикують поняття «Середній Схід», аргументуючи це тим, що воно є суто політичним із погляду його створення та використання, не враховує природи регіону чи його політичних, культурних, цивілізаційних і демографічних характеристик, оскільки «середній» передбачає серединність щодо чогось, а також розриває арабський світ як окрему одиницю, оскільки завжди включав неарабські держави [1, с. 17].

Близький (або Середній) Схід тривалий час сприймався не стільки як об'єктивно наявний політико-географічний регіон, а як інтелектуальна конструкція, яка в певний час за певних обставин означала простір на стику Європи, Азії й Африки, де реалізувалася політика позарегіональніх держав. Головним критерієм тлумачення цих понять протягом минулого століття були стратегічні інтереси позарегіональних держав, майже кожна з яких мала власний варіант сприйняття меж регіону.

Можливість достатньо вільного трактування географічних меж регіону «Великого Близького Сходу», під яким авторами розуміються не ідеологічні проекти США чи РФ, а регіональний простір Близького та Середнього Сходу й суміжних територій, об'єднаний спільними проблемами, визначалася й тими обставинами, що він ще знаходиться на стадії формування. Але без чіткого визначення його меж неможливо досліджувати еволюцію міжнародних відносин у цьому регіоні. Необхідними умовами для цього є як урахування специфіки міжнародних зв'язків і зовнішньополітичної орієнтації країн регіону, так і економічних і політичних інтересів зовнішньорегіональних держав. За основу, крім географічних факторів, має братися вся сукупність політичних, військово-політичних, економічних, культурних і релігійних проблем.

До регіону одностайно відносять Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ірак, Сирію, Ліван, територію нинішньої Палестинської Автономії, а також країни Аравійського півострова. Умовно такий підхід можна визначити як вузькорегіональний.

Широке трактування географічних меж Близькосхідного регіону враховує, крім географічних, чинники історичного, політичного, військово-політичного, релігійного й економічного характеру. Це передбачає включення всіх країн – членів Ліги Арабських Держав, зокрема й північноафриканських. Ураховуючи сучасні тенденції розвитку регіону, до його складу включають Іран і Туреччину [15, с. 75–76]. Правомірність включення до регіональної системи Ірану й Туреччини пов'язана з характером їх взаємодій у регіоні на сучасному етапі його розвитку та з їх суттєвим значенням як регіональних «центрів сили».

Країни регіону поєднує географічне сусідство, етнічна та мовна спорідненість (за винятком Ірану, Туреччини й Ізраїлю), релігійна та культурна схожість, спільне історичне минуле, наявність спільних завдань, насамперед у галузі забезпечення безпеки. Ядро системи становлять арабські держави, які за територіальною ознакою поділяються на три великі зони: африканську, східно-середземноморську й аравійську. Африканська зона арабського світу включає в себе країни Магрибу (Алжир, Марокко, Мавританію, Туніс і Лівію), Єгипет і Північний Судан. До арабських країн Східного Середземномор'я слід віднести Сирію, Ліван, Йорданію й Ірак. Решта арабських країн входить до аравійської зони.

Висновки. Використання системного підходу дало авторам можливість довести, що еволюція міжнародної системи після завершення біполярного протистояння вивільнила системоутворюючий потенціал регіонального рівня міжнародних відносин. Регіональний рівень поступово зміцнюється як самостійний, самодостатній в усіх процесах, які пов'язані з глобальною сегментацією та роз-

витком регіональної взаємодії. На регіональному рівні формується динаміка регіональної інтеграції, структурування відносин між державами в різних функціональних сферах. Перенесення основної ваги в оформленні регіональних просторів на регіональний рівень зумовлює й трансформацію всіх регіональних процесів. Це призводить до якісних змін у регіональному просторі, до відтворення власної колективної ідентичності, що забезпечує їх цілісне сприйняття позарегіональними державами, потребу вибудовувати політику стосовно цих консолідованих просторів, яка нерідко заступає місце політики стосовно окремих держав регіону. У той же час визнання регіональної системи внутрішніми та зовнішніми акторами виступає інструментом консолідації регіонального простору. Колективно відтворене самоусвідомлення групою міжнародних акторів приналежності до однієї регіональної системи підкріплене визнанням цієї системи як простору взаємодії з боку позарегіональних держав. Отже, існування регіональної системи забезпечується й самим фактом її сприйняття як міжнародного регіону.

Дослідження зовнішніх факторів еволюції близькосхідної регіональної системи передбачає врахування таких факторів, як її особлива роль і місце в глобальній міжнародній системі, у світовій економіці, геополітиці, цивілізаційній і релігійній картині світу; урахування політики позарегіональних акторів; взаємовідносин країн регіону та позарегіональних сил; взаємовідносин країн регіону.

Аналіз сучасного стану міжнародних відносин у регіоні, дослідження факторів їх дестабілізації дає можливість зробити висновок, що проблеми безпеки в майбутньому будуть залишатися важливим негативним чинником як на регіональному, так і на глобальному рівні. Останні події поставили систему регіональних міжнародних відносин перед кардинальними змінами, що приводять до реструктуризації регіональних відносин, створення нового співвідношення сил і формування нових взаємозв'язків між державами регіону, які мають стати об'єктом окремого наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України: монографія / Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки; відп. редактор Б. Парахонський. К.; ПЦ «Фоліант», 2008. 591 с.

2. Воскресенский А. «Большая Восточная Азия». Мировая политика и энергетическая безопасность. М.: ЛЕНАНД, 2006. 128 с.

3. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений: учебное пособие под ред. А. Воскресенского. М., МГИМО, 2002. 528 с.

4. Кіссінджер Г. Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті / пер. з англ. Н. Коваль. К.: Наш формат, 2017. 320 с.

5. Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике. Мировая экономика и международные отношения. 2002. № 9. С. 37–41.

6. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument.

7. Лузянин С. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. 447с.

8. Ткаченко А. Большой Ближний Восток: реформы и проблемы безопасности. Ближний Восток и современность. М., 2007. С. 12–18.

9. Укази Президента України № 894/2001 від 24.09.2001 р., № 136/2003 від 18.02.2003 р. URL: http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/82565669.html, http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/136754073.html.

10. Bilgin P. Inventing Middle Easts? The Making of Regions through Security Discourses. The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13–16 August 1998. 168 p.

11. Cockburn Patrick. The age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. VERSO. London-New York, 2017. 473 p.

12. Davison R.H Where Is The Middle East? Foreign Affairs. 1960. Vol.3 8, № 4. P. 657–668.

13. Djalili M.-R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? Central Asian Survey. 2000. № 19(1). P. 119–127.

14. Foreign Relations of the United States: 1964–1968, Volume XXI. Near East Region. Department of State. Washington, DC. URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html.

15. Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.

16. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East'. Middle Eastern Studies. 1976. №12. P. 95–98.

17. Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. Public Affairs New York, 2016.284 p.

18. Sharp Jeremy M. The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview. CRS Report # RS22053. February 15, 2005. 121 p.

REFERENCES:

1. Parakhonsky B. (ed). (2008). Bly'zkyy skhid: mizhnarodna bezpeka, regional'ni vidnosyny ta perspektyvy dlya Ukrayiny. [The Middle East: International Security, Regional Relations and Prospects for Ukraine]. Kiyv: PC «Foliant». P. 591.

2. Voskresenskiy A. (2006) «Bol'shaya Vostochnaya Azija»: mirovaya politika I jenergeticheskaya bezopasnost'. [«Great East Asia»: World politics and energy security]. Moscow: LENAND. P. 128.

3. Voskresenskiy. A. (ed). (2002). Vostok/Zapad: Regional'nyye podsistemy i regional'nyye problemy mezhdunarodnykh otnosheniy. [East/West: Regional subsystems and regional problems of international relations]. Moscow: MGIMO. P. 528.

4. Nadiya Koval' (Trans). (2017). Kissindzher Henri. Svitovyy poryadok. Rozdumy pro kharakter natsiy v istorychnomu konteksti [Kissinger Henry. World order

Reflections on the Nature of Nations in the Historical Context]. Kiyv: «Nash format» P. 320.

5. Kosach G., Melkumyan E. (2002). Blizhniy Vostok v rossiyskoy vneshney politike. [Middle East in Russian Foreign Policy]. Moscow: Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnyye otnosheniya. № 9. P. 37–41.

6. Kontseptsiya vneshney politiki Rossiyskoy Federatsii. [Foreign Policy Concept]. URL: http://www.ln.mid.ru/ns-osndoc.nsf/0e9272befa34209743256c630042d1aa/fd86620b371b0cf7432569fb004872a7?OpenDocument.

7. Luzyanin S. (2007). Vostochnaya politika Vladimira Putina. Vozvrashcheniye Rossii na «Bol'shoy Vostok» (2004-2008 gg.) [Eastern policy of Vladimir Putin. Return of Russia to the «Big East» (2004-2008)] Moscow: AST: Vostok-Zapad P. 447.

8. Tkachenko A. (2007). Bol'shoy Blizhniy Vostok: reformy i problemy bezopasnosti [The Greater Middle East: Security Reforms and Problems]. Moscow: Blizhniy Vostok i sovremennost'. P. 12–18.

9. Ukazy Prezydenta Ukrayiny №894/2001 vid 24.09.2001, № 136/2003 vid 18.02.2003. [Decrees of the President of Ukraine]. URL: http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/82565669.html, http://www.president.gov.ua/officdocuments/officdecrees/136754073.html.

10. Bilgin P. Inventing Middle Easts? The Making of Regions through Security Discourses. The fourth Nordic Conference on Middle Eastern Studies: The Middle East in Globalizing World. Oslo, 13–16 August 1998. 168 p.

11. Cockburn Patrick. The age of Jihad. Islamic State and the Great War for the Middle East. VERSO. London-New York, 2017. 473 p.

12. Davison R.H Where Is The Middle East? Foreign Affairs. 1960. Vol. 38, № 4. P. 657–668.

13. Djalili M.-R., Kellner Th. Moyen-Orient, Caucase et Asie centrale: des concepts géopolitiques à construire et à reconstruire? Central Asian Survey. 2000. № 19(1). P. 119–127.

14. Foreign Relations of the United States: 1964–1968, Volume XXI. Near East Region. Department of State. Washington, DC. URL: http://www.state.gov/www/about_state/history/vol_xxi/a.html.

15. Halliday F. The Middle East in International Relations. Power, Politics and Ideology. Cambridge University Press, 2017. 374 p.

16. Koppes C. Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term Middle East'. Middle Eastern Studies. 1976. №12. P. 95–98.

17. Lynch M. The new Arab wars. Uprisings and anarchy in the Middle East. Public Affairs New York, 2016.284 p.

18. Sharp Jeremy M. The Broader Middle East and North Africa Initiative: An Overview. CRS Report # RS22053. February 15, 2005. 121 p.

External factors in the evolution of the Middle Eastern regional subsystem of international relations

Koppel Olena Arnoldivna

PhD in Historical Sciences, Professor at the Department of International Relations and Foreign Policy of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University
Melnikova str. 36/1, Kyiv, Ukraine

Pukatradze Kakha Zaurovych

Postgraduate Student at the Department of International Relations and Foreign Policy of the Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University.
Melnikova str. 36/1, Kyiv, Ukraine

Summary The relevance of the topic is determined by the need for a more in-depth and substantive analysis of the evolution of the Middle Eastern regional subsystem of international relations (the Greater Middle East), which is impossible without taking into account the policy of non-regional states, which largely determined the development of international relations in this region. For a long time, non-regional states acted as system-forming elements of international relations in this regional system. This fact arises the study of the transformation of its (system's) borders, and at the current stage, the expansion of the regional space as a result of attracting adjacent territories, united by common problems, especially in the security field.

International processes are considered by the authors through the prism of a systematic approach. The study of the evolution of the Middle Eastern regional subsystem in a broad, system-wide context involves taking into account such external factors as its special role and place in the global international system, global economy, geopolitics, civilizational and religious world view; non-regional actors policy; relations between the countries of the region and non-regional powers.

Authors determine the etymology and specifics of the use of the concepts of "Near East" and "Middle East" by non-regional states, particularly by the United States, Great Britain, France, Russia and the People's Republic of China, the boundaries of the region are determined on the basis of a comparative analysis of "narrow-regional" and "extended" approaches. The authors also provide a periodization of the main stages of region's development.

It is proved that the evolution of the international system after the end of the bipolar confrontation liberated the system-forming potential of the regional level of international relations. The states of the regional subsystem partake in complex and regular interconnections that have their own dynamics and are relatively independent of the global international system. The key factors in this regard are the factors of regional interdependence, factors of collective identity, the formation of regional order as a set of mechanisms for ensuring regional security and resolving regional conflicts. The transfer of the main burden and liability in the design of regional spaces to the regional level also determines the transformation of regional processes. This leads to qualitative changes in the Middle Eastern regional space and to the reproduction of its own collective identity, which ensures the coherent perception by non-regional states and the need to create and formulate policies considering the consolidated space.

The authors conclude that recent developments have put the Middle Eastern regional subsystem of international relations in front of radical changes that lead to the restructuring of regional relations, the creation of a new balance of power and the formation of new interconnections between the states of the region.

Key words: *systematic approach, global system, regional subsystem, Near East, Middle East, Great Middle East, USA, Russian Federation, PRC.*

Рижук
Олександр Миколайович

Особливості забезпечення інформаційної безпеки України в умовах російської агресії

УДК 321.01
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-66-69

Рижук Олександр Миколайович
здобувач кафедри суспільно-політичних наук,
глобалістики та соціальних комунікацій
Відкритого міжнародного університету
розвитку людини «Україна»
вул. Львівська, 23, Київ, Україна

У цій статті розглянуто особливості військового конфлікту між Росією та Україною. Приділено увагу особливостям інформаційної політики, яка проводилася Росією щодо України напередодні збройного протистояння. Також проаналізовано стан України напередодні збройного конфлікту. Зокрема зазначено, що Україна була не готовою та деморалізованою у зв'язку з політичною кризою. У висновках даються пропозиції щодо підвищення інформаційної безпеки України та покращення її інформаційного становища на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: *інформаційна безпека, інформаційна війна, інформаційна політика, гібридна війна, пропаганда.*

Вступ. З самого початку оголошення своєї незалежності Україна опинилася у центрі російської пропаганди. Гібридна війна, яка відбувається між Росією та Україною, стала наслідком інформаційної політики Росії. Цей конфлікт характеризується новими підходами до ведення воєнних компаній, оскільки головною зброєю в ньому є психологічні та інформаційні впливи на місцеве населення у поєднанні з застосуванням класичної зброї.

Найбільша загроза, яка виявилася у цьому конфлікті, – це загроза інформаційного впливу однієї країни на суспільство іншої задля формування у населення поглядів, цінностей та інтересів, які вигідні країні-агресору.

Мета та завдання. Дослідити особливості забезпечення інформаційної безпеки України в умовах російської агресії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інформаційна безпека останнім часом почала набувати ключового значення в системі забезпечення національної безпеки будь-якої країни. Питання забезпечення інформаційної безпеки набуло своєї актуальності в Україні у зв'язку з гібридним конфліктом. Тому останнім часом усе більше дослідників та аналітичних центрів приділяють увагу можливостям забезпечення інформаційної безпеки. Вітчизняні науковці також займаються питаннями інформаційної безпеки. Серед них можна виділити В. Бебика, Я. Жаркова, Р. Калюжного, Є. Магду, Г. Почепцова.

Результати. Анексія Криму у 2014 році та військові дії на Сході України спричинили стан воєнної небезпеки в нашій державі. Це призвело до порушення територіальної цілісності України. Говорячи про гібридну війну в Україні, В. Горбулін констатує, що гібридна війна складається з певних елементів, які не є новими по своїй суті. Унікальність цієї війни характеризується тим, що ці елементи тісно взаємопов'язані та узгоджені між собою. Це надає їм динамічності і гнучкості в процесі застосування, а також підвищує роль інформації [1, с. 5].

Росія створила досить поширену мережу пропаганди та агітації, яку проводить серед пересічних громадян. На психологічні операції РФ витрачає мільярди нафто доларів. Мета програми «Інформаційне суспільство» (2011–2020) [2] полягає в охопленні російськомовного населення по всьому світі російськими засобами масової інформації. До того ж ці ЗМІ можуть бути державними та недержавними. Основна мета – підтримання російського державного курсу.

Найбільшою небезпекою Російської пропаганди на території України було те, що вона без обмежень транслювалася по всій території України. Російські телеканали та радіостанції користувалися великим попитом у населення України, особливо на Сході та Півдні. До того ж українські канали та радіостанції більшою мірою передавали контент російського змісту та мали проросійське спрямування.

Довгий час Росія застосовувала проти України підходи «м'якої сили» [9]. Зазвичай поняття «м'яка сила» характеризується тиском однієї держави на іншу в економіці, політиці, культурній сфері тощо. Реалізація підходів «м'якої сили» з боку РФ мала широке застосування. Тут проводилися маніпуляції стосовно енергетичних, економічних конфліктів, щодо спільної історії, мовного питання, православ'я та інші. Це вело до послаблення та дезінтеграції проукраїнських позицій в середині самої країни, а також до посилення позицій «п'ятої колони».

Як вважають американські політологи, небезпека у проведенні інформаційних війн для об'єкту впливу полягає в тому, що її важко виявити вчасно, тому перевагу має той, хто першим почав здійснювати свій вплив. Спроби введення в оману керівництва країни-опонента є суттєвим компонентом інформаційної війни [10, с. 51].

З цього випливає, що у XXI ст. широкої популярності можуть набути процеси зі створення фальшивої реальності. Операції психологічного характеру будуть спрямовані на зміну свідомості супротив-

ника. Росія демонструвала такі дії з метою маніпуляції спільними історичними фактами, економічними, політичними і духовними питаннями.

Сучасні комунікативні технології спроможні досить швидко перетворити інформацію з віртуальної субстанції у матеріальну. Будь-яку подію можливо змоделювати, надати в опрацювання ЗМІ, і за допомогою засобів поширення вона зможе здійснювати свій вплив за призначенням.

Так, на початку відкритої фази гібридної війни Росія зробила наступні кроки щодо її підготовки:

– створення та поширення «п'ятої колони», до якої входили представники різних політичних сил, вищі державні службовці, члени громадських організацій, пересічні громадяни;

– розроблено план дій, який полягав у забезпеченні оперативного прибуття російських сил з її території; для цих сил заздалегідь готувалися приміщення, квартири тощо;

– розробка плану дій, який би забезпечував реалізацію сценарію по дестабілізації ситуації в країні;

– розробка агітаційної продукції (листівки, слогани тощо) сепаратистської спрямованості;

– здійснення заходів з військових приготувань, куди залучалися розвідувальні угрупування на території України; у 2009 році до Федерального Закону РФ «Про оборону» були внесені доповнення, які дозволяли використовувати збройні сили Російської Федерації за межами її території [8, с. 128];

– населення Росії готувалося до конфлікту з Україною; українці цілеспрямовано перетворювалися для росіян на націю ворога;

– створювалась необхідна фінансова база, яка б допомогла агресору у разі застосування санкцій.

За таких обставин Україна виявилася не готовою до збройного конфлікту. вПроаналізуємо її стан напередодні відкритої агресії:

– відсутність управлінської вертикалі після Революції Гідності; посадові особи були членами Партії регіонів; уся владна верхівка – Президент, виконуючий обов'язки прем'єр-міністра, міністр оборони, міністр внутрішніх справ, голова СБУ, Генеральний прокурор – втекли до країни-агресора;

– країна перебувала у стані моральної кризи;

– відсутність коштів на рахунках та мінімальний золотовалютний запас;

– збройні сили не готові до війни; практичний досвід ведення бойових дій відсутній;

– нація не готова до гібридної війни і відсічі агресора; відсутність стратегії і тактики у разі протистояння зовнішньому ворогу.

Мета, яку переслідувала російська агресія, полягала не у захопленні територій, а у поширенні своєї політики на маси людей і захоплення їх свідомості. Даючи оцінку подіям, які відбувалися в Україні, російська пропаганда намагалася змінити ставлення населення до революційних подій.

Через власні телеканали Росія дискредитовувала відношення до України з боку російського населення. Цим самим вона готувалася до потенційної війни.

В Україні за часів незалежності не було вироблено ефективних механізмів боротьби з пропагандою, яка спрямована на порушення державного суверенітету і територіальної цілісності. Тому дії Росії завдавали шкоди іміджу України, який був спрямований на інтеграцію до євроатлантичних структур. Державні структури, які відповідають за інформаційну безпеку України, виявилися не готовими до протидії таким російським впливам. Водночас європейські країни також виявилися беззахисними перед російською машиною пропаганди.

Слабкість України у протистоянні з Росією на міжнародному рівні полягала у відкритості українських медіа центрів за кордоном. А це призвело до дефіциту іноземного мовлення, яке мало вестися іноземними мовами на територіях інших держав. Ті українські ЗМІ, які були представлені за кордоном, передавали інформацію, що була вигідна власникам цих ЗМІ. Росія, завчасно створивши телеканал «Russia Today», подавала потужні новини, які були вигідні російській владі, і таким чином сама захоплювала інтерес іноземного глядача.

Одночасно російська пропаганда розповсюджувалася і на Схід України. Цьому сприяло доступне російське телебачення, оскільки на окупованих територіях терористи відключили українські телеканали, а замість них підключили російські. В такій ситуації неможливо було навіть відмежуватися від російських новин.

З початком гібридної війни східні території не отримували достовірної та необхідної інформації з української території.

Україна здійснює заходи, які мають обмежувальний характер. До них належать, зокрема, відключення російських телеканалів, заборона в'їзду на територію України певних політиків, діячів культури і спорту, журналістів, які висловлювалися на підтримку офіційного курсу російської влади та мали негативні думки щодо України.

Одразу після початку відкритої фази гібридної війни нове керівництво України заборонило транслювання в Україні низки російських телеканалів, які суперечили умовам Європейської конвенції про транскордонне телебачення.

Була проведена ревізія фільмів, серіалів та телепрограм російського та радянського виробництва і, як наслідок, скасована державна реєстрація низки російської телевізійної продукції, яка пропагувала та вихваляла російські силові структури.

Одночасно почали проводити роботи з донесення правдивої та неупередженої інформації

на східні регіони України. Почалася діяльність з поновлення роботи вітчизняних теле- і радіоканалів у визволених районах Луганської та Донецької областей.

Для того, щоб ефективніше протистояти російській пропаганді, Президент України П. Порошенко ініціював створення «пан-європейського російськомовного каналу» [4].

У новій Стратегії національної безпеки України зазначено, що агресія Росії виявляється у діях, що спрямовані на руйнування економіки України, підтримку соціально-політичної нестабільності, захоплення українських територій [6].

Як показав моніторинг російських телепрограм, не усі вони відповідають вимогам чинного законодавства України, а саме Закону України «Про телебачення і радіомовлення» [7], де у частині 2, статті 42 передбачено обов'язковість адаптації іноземних програм.

Оскільки у ряді російських телепрограм містилися заклики до війни, ворожнечі та протистояння, у ЗМІ неодноразово лунали висловлювання громадян Росії на підтримку анексії Криму і війни на Донбасі, національні почуття українців принижувалися, поширювалася інформаційна продукція із закидами насильства і війни. До таких громадян РФ було застосовано заборону в'їзду на територію України від 3 до 5 років [5].

Важливість телебачення в інформаційній війні надзвичайно важлива, оскільки саме телебачення формує у глядачів уявлення про події, що висвітлюються. Воно має бути відповідальним за погляди глядачів на позиції в Україні і світі, оскільки частогусто те, що демонструється на телебаченні у поєднанні з думками і почуттями населення, сприймається глядачем як достовірна інформація.

Телебачення може здійснювати вплив на підсвідомість населення та дозволяти йому приймати різного роду погляди і висловлювати заздалегідь визначені думки [3, с. 18].

Отже, Україні необхідно встановлювати власні радіо та телепередавальні станції з метою поширення українського контенту на непідконтрольні Україні території.

Для підвищення іміджу України в світі та донесення неупередженої та об'єктивної інформації про нашу державу до іноземних споживав необхідно створення власного іноземного мовлення, яке б включало телепрограми і радіопередачі. Воно має транслювати українські програми по всьому світі. Першим таким телеканалом став супутниковий телеканал «Ukraine Today», який транслює передачі англійською мовою на більшість країн Європи, Росії, Близького Сходу і Північної Африки [11].

Задля підвищення рівня інформаційної безпеки необхідно задіяти усі державні інститути, медіаспільноти та усе суспільство. В умовах гібридної війни для України необхідно не лише проводити ефективні дії, які б забезпечували надійний захист від зовнішнього негативного впливу, але й створювати власний інформаційний продукт і переходити від оборонної діяльності до наступальної.

Висновки. Як видно з вищенаведеного аналізу інформаційної політики, яка весь час проводилася Росією щодо України і переросла в інформаційну, а згодом і у гібридну війну, для того, щоб отримати переваги в цьому конфлікті, необхідно переймати досвід самої Росії, здійснювати ті ж самі дії, які реалізовує вона. Боротьба в інформаційному просторі буде ефективною тоді, коли усі ЗМІ будуть займати продержавницьку, патріотичну позицію. Якщо держава не в змозі об'єднати навколо своєї ідеї усіх учасників суспільства, то така держава може опинитися в загрозливій ситуації, яка буде мати руйнівні наслідки.

Необхідною складовою частиною, яка забезпечує переможні позиції в інформаційній війні, є підвищення рівня професіоналізму працівників українських ЗМІ – журналістів, репортерів, ведучих телепрограм, – оскільки їх завдання полягає у неупередженому і професійному донесенні кінцевої інформації до пересічних споживачів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської стратегії реваншу. Стратегічні пріоритети. 2014. № 4
2. Государственная программа «Информационное общество» (2011–2020 годы). URL: http://minsvyaz.ru/ru/activity/programs/1.
3. Гурковський В. Механізми використання інформації в умовах Російської гібридної агресії. Освіта регіону, 2016. № 4. с. 16–23.
4. Енн Епплбаум. Російська пропаганда краще працює в маленьких країнах. MediaSapiens. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/enn_epplbaum_rosiyska_propaganda_krasche_ratsyue_v_malenkikh_krainakh
5. Кто входит в список запрещенных в Украине. URL: http://kriminal.tv/news/kto_vhodit_v_spisok_zaprehennyh_v_ukraine_artistov_rf.html
6. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. URL: http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412.
7. Про телебачення і радіомовлення: Закон України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3759-12.
8. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Х.: ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
9. Bogomolov A.A. Ghost in the mirror: Russian soft power in Ukraine/briefing paper. A. Bogomolov, O. Litvynenko. URL: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0112bp_bogomolov_lytvynenko.pdf.
10. Libicki M. What is information Warfare? Washinghton: D.C. National Defence University Press, 1995

11. Ukraine Today. На Украине закрыли телеканал, боровшийся с Россией. Аргументы и Факты 27/12/2016. URL: http://www.aif.ru/society/media/ukraine_today_vsyo_na_ukraine_zakryli_telekanal_borovshiysya_s_rossiey.

REFERENCES:

1. Gorbulin, V.P. (2014). «Gibry`dna vijna» yak klyuchovy`j instrument rosijs`koyi strategiyi revanshu [«Hybrid War» as a key tool of the Russian strategy of revenge]. Strategichni priory`tety`. vol. 4, pp. 5−12. [in Ukrainian].

2. Gosudarstvennaya programma «Y`nformacy`onnoe obshhestvo» (2011–2020 годы) [State program «Information Society» (2011-2020)].URL: http://minsvyaz.ru/ru/activity/programs/1. [in Ukrainian].

3. Gurkovs`ky`j, V. (2016). Mexanizmy` vy`kory`stannya informaciyi v umovax Rosijs`koyi gibry`dnoyi agresiyi [Mexanizmy` vy`kory`stannya informaciyi v umovax Rosijs`koyi gibry`dnoyi agresiyi]. Osvita regionu. vol. 4, pp. 16−23. [in Ukrainian].

4. Epplbaum, E. Rosijs`ka propaganda krashhe pracyuye v malen`ky`x krayinax [Russian propaganda works better in small countries] MediaSapiens. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/enn_epplbaum_rosiyska_propaganda_krasche_ratsyue_v_malenkikh_krainakh [in Ukrainian].

5. Kto vxody`t v spy`sok zapreshhennых v Ukray`ne [Who is on the list of banned in Ukraine]. URL: http://kriminal.tv/news/kto_vhodit_v_spisok_zaprehennyh_v_ukraine_artistov_rf.html [in Ukrainian].

6. Pro vnutrishnye ta zovnishnye stanovy`shhe Ukrayiny` v 2015 roci: Shhorichne Poslannya Prezy`denta Ukrayiny` do Verxovnoyi Rady` Ukrayiny`. On the Internal and External Situation of Ukraine in 2015: [The Annual Message of the President of Ukraine to the Verkhovna Rada of Ukraine.URL: http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412 [in Ukrainian].

7. Pro telebachennya i radiomovlennya: Zakon Ukrayiny` [Pro telebachennya i radiomovlennya: Zakon Ukrayiny`].URL: http://www.president.gov.ua/news/shorichne-poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-u-35412 [in Ukrainian].

8. Rushhenko, I.P. (2015). Rosijs`ko-ukrayins`ka gibry`dna vijna: poglyad sociologa: monografiya [Russian-Ukrainian hybrid war: a sociologist's view: a monograph]. Xarkiv, FOP Pavlenko. 268 p. [in Ukrainian].

9. Bogomolov, A.A., Litvynenko, O. (2012) Ghost in the mirror: Russian soft power in Ukraine. Retrieved from: https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/public/Research/Russia%20and%20Eurasia/0112bp_bogomolov_lytvynenko.pdf [in English].

10. Libicki, M. (1995) What is information Warfare? – Washinghton: D.C. National Defence University Press. [in English].

11. Ukraine Today vsë. Na Ukray`ne zakrыly` telekanal, borovshy`jsya s Rossy`ej. Arguments and Facts. Retrieved from: http://www.aif.ru/society/media/ukraine_today_vsyo_na_ukraine_zakryli_telekanal_borovshiysya_s_rossiey [in Russian].

Peculiarities of providing information security for Ukraine in conditions of Russian aggression

Ryzhuk Oleksandr Mykolaiovych

Applicant at the Department
of Social and Political Sciences, Global
Studies and Social Communications
of Open International University
of Human Development “Ukraine”
Lvivska str., 23, Kyiv, Ukraine

In this article the peculiarities of the military conflict between Russia and Ukraine are considered. The attention was paid to the peculiarities of information policy conducted by Russia regarding Ukraine on the eve of armed confrontation. Also, the state of Ukraine is analyzed on the eve of armed conflict. In particular, it was noted that Ukraine was unprepared and demoralized in connection with the political crisis. The conclusions provide suggestions on increasing the information security of Ukraine and improving its information position at the national and international levels.

Key words: *information security, information warfare, information policy, hybrid war, propaganda.*

Сафарова
Афет Ага Али кызы

Система европейской безопасности и ее особенности

УДК 327.57
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-70-74

Сафарова Афет Ага Али кызы
доктор философии по политическим наукам, доцент кафедры дипломатии и современных интеграционных процессов
Бакинского государственного университета
ул. З. Халилова, 23, Баку, Азербайджан

В статье определяется необходимость выработки нового подхода к проблеме создания единой системы европейской безопасности в новых условиях. Выявлена международно-политическая ситуация на европейском континенте на рубеже веков в её стратегическом и военно-политическом аспектах. Проанализированы процессы и явления, которые формируют мировой порядок нового века на европейском континенте, выявлены основные угрозы и вызовы в современных условиях, исследован характер, особенности, принципы создания современной системы европейской безопасности, рассмотрены основные участники построения системы европейской безопасности.

С учетом важности участия ООН, Европейского Союза, ОБСЕ и НАТО в построении единой системы европейской безопасности дана оценка проблемам обеспечения европейской безопасности.

Ключевые слова: *европейская безопасность, международная безопасность, Европейский Союз, современная архитектура безопасности.*

Введение. Перспективы международной безопасности, как в региональном измерении, так и в планетарном масштабе, тесно связаны с решением извечных проблем войны и мира, в первую очередь на европейском континенте, ставшем источником двух мировых войн. Длительный период проживания европейских народов на континенте, их общение друг с другом выявили многочисленные модели сосуществования: от вооруженной конфронтации до формирования политической интеграции с ориентацией вначале на экономическую составляющую, а затем и на социально-политическое единение вокруг Шенгенских и Маастрихтских соглашений.

Изменения, произошедшие к началу XXI в. на европейском континенте, коснулись регионов Центральной, Восточной Европы, Балкан, постсоветского пространства. Сформулированная в историческом прошлом идея объединения европейских стран во имя общих интересов и безопасности не только начала претворяться в жизнь, но уже имеет определенные реальные очертания. Формирование интеграционных процессов в Европе началось с осознания общности проблем безопасности перед лицом внешних и внутренних угроз.

Создание Европейского Союза изменило отношения между государствами Европы. Все спорные вопросы европейские государства обязались разрешать мирным путем и тесно взаимодействовать в рамках общеевропейских институтов. Однако военный конфликт на Балканах напомнил о том, что война не исчезла с европейского континента, и Европа находится перед лицом новых угроз и вызовов. К тому же Европе грозит новый раунд гонки вооружений из-за развертывания элементов противоракетной обороны США на европейской территории. Другими словами, международный механизм в области разоружения и контроля, создававшийся на протяжении многих лет, продолжает в одностороннем порядке методично разрушаться Соединенными Штатами. Происходит деградация глобальных и региональных режимов контроля над вооружениями.

Цель и задания. Целью статьи является рассмотрение исторического процесса становления системы европейской безопасности и ее современное состояние с перспективами развития.

Методы исследования и методические основания связаны с концептуальными разрешениями данной проблемы, связанной с общим видением международного порядка и международных отношений, в качестве общей модели цивилизационного развития. Как фактологическую основу исследования мы взяли историю развития интеграционных процессов на европейском пространстве, политические взаимоотношения между ведущими странами европейского континента.

Результаты. Одной из приоритетных целей Европы является усиление роли Организации Объединенных Наций, обеспечение ее всем необходимым для реализации возложенной на нее ответственности. Это единственная организация, которой дано право применения силы как крайнего средства для решения международных споров.

Военные факторы обеспечения безопасности, по-прежнему играющие немаловажную роль, уже не доминируют в той степени, как это было еще в начале 80-х гг. Сегодня в основу европейской безопасности заложены более сложные составляющие, а именно: сохранение ядерной, энергетической, информационной безопасности, защита окружающей среды, превентивное урегулирование кризисов, борьба с международным терроризмом, преступностью и др. Кульминацией общеевропейской интеграции в вопросах безопасности стало создание 12 июля 2004 г. Европейского

Агентства по обороне. Это свидетельствует о том, что европейский континент занят поисками более широкой и более надежной системы для гарантии своей безопасности, что еще раз подчеркивает актуальность темы исследования [4, с. 89].

Анализ происходящих в европейском сообществе процессов, от разногласий между ведущими европейскими государствами до общего единения по вопросам социально-экономической, финансовой и общественно-политической интеграции в рамках ЕС, решения на этой основе проблем безопасности представляется актуальным и вызывает несомненный интерес, являясь поучительным примером того, как, несмотря на весьма неблагоприятные стартовые позиции послевоенного времени, государства – члены ЕС смогли преодолеть разногласия и пойти по пути сотрудничества в основных цивилизационных сферах жизни.

Суммируя проведенный анализ, можно прийти к выводу, что в мире идет глобальная перестройка, борьба за передел мира, за обладание энергоресурсами, другими природными источниками жизнеобеспечения. По мнению ряда ученых, реакцией на усиливающуюся глобализацию с одним центром силы является процесс региональной интеграции, который ведет к созданию многих центров силы, препятствующих стремлению к господству одной сверхдержавы. Движение к многополярному миру объясняется желанием европейских государств проводить самостоятельную и конструктивную внешнюю политику, избегать вмешательства внешних сил в их внутренние дела, обезопасить национальные экономики от новых вызовов. В этой связи обосновывается зависимость эффективности системы безопасности в Европе от объективной, безошибочной оценки возможных внутренних и внешних, военных и невоенных угроз. Только на основе глубокого анализа и точного предвидения реальных угроз можно предотвратить случайности, правильно рассчитать и распределить потенциальные ресурсы и возможности государств, обеспечить их наиболее рациональное использование, организовать надежную оборону европейского сообщества с минимальным ущербом для экономики и экологии.

Существующие потенциальные угрозы (действия государств, направленные на нарушение территориальной целостности, на подрыв и сдерживание интеграционных процессов, нарушение прав и свобод национальных меньшинств, проведение политики «двойных стандартов») позволяют выделить основные угрозы мировому сообществу в современных условиях:

– распространение оружия массового уничтожения;
– энергетический кризис;
– международный терроризм;
– региональные и локальные конфликты;
– международная организованная преступность;
– нарушение стратегической стабильности;
– наркоторговля;
– охрана окружающей среды;
– информационная война.

Следовательно, важным фактором, влияющим на военно-политическую ситуацию на европейском континенте, является возникновение новых международных угроз. Сознание необходимости эффективной борьбы с этими вызовами меняет традиционное представление о безопасности. Это также является существенным фактором, влияющим на построение единой системы европейской безопасности, которая способна объединить все страны континента вокруг уже сложившегося Европейского Союза.

Отличительными чертами нового подхода к проблемам безопасности стало понимание ее комплексного характера, уменьшение военного и усиление гражданского и невоенных аспектов безопасности, разделения ее на тематические компоненты (экологический, экономический, социальный, культурный) и безопасность по базисному признаку, в зависимости от целей, стратегии, принципов и способов достижения (коллективная безопасность, кооперативная безопасность или безопасность сотрудничества, превентивная безопасность) [1, с. 28].

Комплексный анализ этих аспектов позволяет сделать вывод, что в основу создания современной системы европейской безопасности может быть положено:

– политическое сотрудничество;
– взаимосвязь между системами политической и военной безопасности с экономическими мерами предупреждения агрессии;
– создание национальных и межгосударственных оборонительных структур;
– установление межгосударственного военного планирования;
– сокращение вооружения, перестройка военных структур.

Окончание холодной войны, распад Организации Варшавского договора и СССР, углубление политической, экономической и военной интеграции в Европе создали ситуацию, при которой страны Европейского Союза получили возможность выступить с единых позиций на международной арене, претендовать на роль «нового военно-политического центра силы». Участниками формирования системы европейской безопасности являются:

– *Организация Объединенных Наций.* Это один из наиболее эффективных международных институтов по управлению многополярным балансом сил в современной Европе;

– *Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе.* Она играет роль главного координирующего органа по выработке совместных усилий отдельных государств в деле формирования новой системы коллективной безопасности;

– *Договор об обычных вооруженных силах в Европе.* Он также мог бы служить эффективным инструментом поддержания стабильности на пространстве от Атлантики до Урала;

– *Европейский Союз.* Этот глобальный игрок станет в ближайшее время ключевой составляющей в определении политики обороны и безопасности для Европы. Рассматривается возможность создания европейской армии, в основе которой будет лежать единая система командования, единые средства предупреждения, а также средства доставки;

– *НАТО*. Изменение угроз безопасности способствовало устранению разделительных барьеров, создало приемлемые условия для установления контактов с такой организацией, как Североатлантический Альянс.

Как показал анализ основных принципов создания системы европейской безопасности, учитывая работу всех её составляющих, приоритетным является военно-стратегическое направление. Однако для построения эффективной, действующей системы, которая рождается из согласования позиций больших и малых государств, необходимо использовать политические, дипломатические санкции, отрабатывать механизм принятия политических решений и предупреждения конфликтных ситуаций, соблюдать меры доверия.

Одним из основных проблем обеспечения европейской безопасности является выработанная и принятая Стратегическая концепция НАТО 1991 г. и новая Стратегическая концепция НАТО 1999 г. Проведенный анализ стратегических концепций НАТО позволяет констатировать, что Стратегическая концепция НАТО 1991 г. и новая Стратегическая концепция НАТО 1999 г. (как ответ на принципиально изменившуюся ситуацию в Европе и мире в целом) основываются на более широком понимании безопасности и характеризуются переходом к сотрудничеству, что должно стать важным элементом «гарантированного» мира.

Что касается сотрудничества России и НАТО, история развития этих отношений обосновывает положительный опыт их взаимодействия в области безопасности и единую позицию перед лицом новых угроз. Хотя сегодня Россия продолжает занимать достаточно негативную позицию в отношении расширения НАТО, однако, будучи поставленной перед свершившимся фактом, делает акцент на развитие сотрудничества с НАТО, взаимодействие по всем возможным его составляющим. Российский подход к вопросу о форме и методах построения общеевропейской безопасности претерпевает изменения: так, если в 1990-х гг. российская сторона делала ставку на ОБСЕ, то сейчас Россия считает НАТО наряду с другими европейскими организациями ЕС и ОБСЕ опорами будущей архитектуры безопасности в Европе.

Россия уже выразила готовность вместе с НАТО «строить прочный и всеобъемлющий мир в евроатлантическом регионе на принципах демократии и безопасности на основе сотрудничества» [3], подписав Основополагающий акт Россия – НАТО в 1997 г. и Римскую декларацию «Отношения Россия – НАТО: новое качество» в ноябре 2002 г.

В 1990-х гг. Россия консолидировала свою позицию в отношении ЕС и его расширения, включая военно-политический аспект последнего. Плодом усилий, увенчавших взаимную «притирку» обеих сторон, стала Совместная декларация об укреплении диалога и сотрудничества по политическим вопросам и вопросам безопасности и обороны, обнародованная по итогам саммита Россия – ЕС. «Мы с удовлетворением отмечаем прогресс, достигнутый в области общей европейской политики в сфере безопасности и обороны», – говорится в Декларации. Это означает, что Россия впервые официально на самом высоком уровне выразила свое позитивное отношение к интенсивно формирующейся общей европейской политике безопасности и обороны [5, с. 8].

Однако выявлено немало острых проблем обеспечения европейской безопасности, таких, как силовые действия против суверенных государств под прикрытием так называемой гуманитарной интервенции; вовлечение бывших социалистических стран в орбиту НАТО, а не их прием в структуры ЕС (одна из главных причин торможения расширения ЕС заключается в том, что на пороге нового века Западная Европа столкнулась с обострением многих социально-экономических проблем, решение которых займет многие годы); размещение элементов ПРО на территории ряда европейских стран; ограниченность природных ресурсов на европейском континенте; а также то, что расширение НАТО остается одной из самых сложных проблем в отношениях между Россией и Западом.

Выводы. Таким образом, изучение проблем европейской безопасности в современных условиях позволяет сделать следующие выводы.

1. Основной причиной обострения напряженности в современном мире является нынешняя внешнеполитическая стратегия США, которая строится в соответствии со старой «универсальной» формулой, которая гласит, что «границы американской безопасности лежат везде, где поставлены на карту американские интересы» [6]. На пороге XXI в. Североатлантический альянс обрел «второе дыхание» под эгидой США и фактически отстранил от решения проблем европейской без-

опасности и превентивной дипломатии Европейский Союз, Организацию по сотрудничеству и безопасности в Европе, Совет Европы и даже ООН и Совет Безопасности ООН. Основными натовскими инструментами в решении международных проблем является силовое давление и агрессивные действия против суверенных государств под прикрытием так называемой гуманитарной интервенции.

2. Учитывая прогнозирование дефицита ресурсов на сегодняшний день, нельзя исключать и возможность участия стран ЕС в военных операциях. Названная опасность обретает зримые очертания по мере роста милитаризма в Европе, ставшей источником двух мировых войн в XX в.

3. Расширение НАТО и ЕС – зримое доказательство военной интеграции Европы для продвижения своих политико-экономических интересов на постсоветском пространстве под эгидой США, несмотря на имеющиеся разногласия между ними. Характеризуя современное состояние американо-европейских отношений, профессор политологии Мюнхенского университета В. Вейденфельд отмечает: «Европа не может больше действовать в тени Америки, но она все еще не может придерживаться какого-либо курса, если Америка не указывает путь. Европа попала в ловушку свободы. Освободив себя от американского влияния на европейский разум, она все еще остается ребенком в мировой политике. В настоящее время Европа должна разработать свою собственную стратегическую концепцию, список приоритетов и подход к ведению переговоров. Нынешняя европейская неопределенность сбивает с толку американского партнера. В ответ Вашингтон прибегает к старому шаблону либо односторонних действий, либо к выборочным консультациям с отдельными ведущими державами Европы» [7].

4. Современная архитектура безопасности Европы строится на обломках несостоявшегося «общеевропейского дома» и ведет к установлению новых разграничительных линий на европейском континенте. В результате переплетения процессов политической, экономической и военной интеграции и дезинтеграции в настоящее время в Европе формируется пять типов стран:

– страны, которые являются членами ЕС и НАТО и извлекают определенные выгоды из принадлежности к этим двум институтам;

– страны, которые по разным причинам являются членами только одного из названных объединений – ЕС или НАТО;

– страны, которые являются членами одного из этих институтов, но хотели бы со временем стать членами и второго;

– страны, которые не принадлежат ни к одному из этих институтов, но которые сотрудничают и с ЕС, и с НАТО;

– страны, которые в обозримом будущем не имеют шансов присоединиться ни к ЕС, ни к НАТО.

5. Принятые решения о создании европейской армии неуклонно ведут к дальнейшему расколу Европы с далеко идущими последствиями. Новый военный шаг, сделанный Евросоветом, может поставить милитаризацию ЕС на необратимый путь, ведущий к новому витку безудержной гонки вооружений, к новой холодной войне. Ссылки лидеров ЕС на то, что создаваемые ими «мобильные силы быстрого реагирования» носят оборонительный характер и предназначены для ликвидации последствий природных катастроф, оказания гуманитарной помощи и поддержания мира, не внушают доверия с учетом их оснащения новейшими видами смертоносного боевого оружия и средств его доставки в районы «кризисных ситуаций».

6. Милитаризация Европы не способствует укреплению роли ООН как инструмента мира, наносит новый удар по ОБСЕ, влечет за собой очередной виток недоверия к европейским структурам, в особенности со стороны стран, оставшихся в стороне от интеграционных процессов в Европе.

7. Современные тенденции мирового развития накладывают негативный отпечаток на глобальные и европейские процессы, что вызывает серьезную тревогу в среде политиков, обеспокоенных тем, что «население европейского континента становится заложником чужой игры, когда ставки делаются за океаном, а расплачиваться придется европейцам» [2, с. 39].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бжезинский Зб. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / пер. с англ. М.: Международные отношения, 2005. 288 с.

2. Борко Ю., Данилов Д. Россия – Европейский Союз: стратегия стратегического партнерства. ДИЕ РАН № 157. М.: ИЕ РАН – Издательство «ОГНИ ТД», 2005.

3. Основополагающий акт о взаимных отношениях, сотрудничестве и безопасности между Российской Федерацией и Организацией североатлантического договора. URL: http://www.nato.int/docu/basictxt/fndrus.htm.

4. Уткин А. Мировой порядок XXI века. Издательство: Эксмо, Алгоритм. 2002. 513 с.

5. Baranovsky V. Common European Security and Defense Policy: Horizons of the Russian Perception. Connections – The Quartely Journal. George C. Marshall European Center for Security Studies. Garmish-Partenkirchen, Germany. Vol. I. 2002. № 1. January.

6. The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. URL: http://www.whitehouse.gov/nsc.

7. Weidenfeld W. Cool Transatlantic Calculation. URL: http://www.dgap.org/english/tip/tip0103/weidenfeld_p.html.

REFERENCES:

1. Bzhezinskij Zb. Vybor. Global'noe gospodstvo ili global'noe liderstvo [The choice. Global domination or global leadership] // Per. s angl. M.: Mezhdunarodnye otnoshenija, 2005. 288 s.
2. Borko Ju., Danilov D. Rossija – Evropejskij Sojuz: strategija strategicheskogo partnerstva [Russia-European Union: strategic partnership strategy]. DIE RAN № 157 – M.: IE RAN – Izdatel'stvo «OGNI TD», 2005;
3. Osnovopolagajushhij akt o vzaimnyh otnoshenijah, sotrudnichestve i bezopasnosti mezhdu Rossijskoj Federaciej i Organizaciej severoatlanticheskogo dogovora [The Founding Act on Mutual Relations, Cooperation and Security between the Russian Federation and the North Atlantic Treaty Organization]. URL: http://www.nato.int/docu/basictxt/fndrus.htm.
4. Utkin A. Mirovoj porjadok HHI veka [The world order of the XXI century]. Izdatel'stvo: Jeksmo, Algoritm. 2002. 513 s.
5. Baranovsky V. Common European Security and Defense Policy: Horizons of the Russian Perception. Connections – The Quartely Journal. George C. Marshall European Center for Security Studies. Garmish-Partenkirchen, Germany. Vol. I. 2002. № 1. January.
6. The National Security Strategy of the United States of America. September 2002. URL: www.whitehouse.gov/nsc.
7. Weidenfeld W. Cool Transatlantic Calculation. URL: http://www.dgap.org/english/tip/tip0103/weidenfeld_p.html.

European security system and its features

Safarova Afet Aga Ali

Doctor of Philosophy in Political Science,
Associate Professor at the Department
of Diplomacy and Modern Integration
Processes
of Baku State University
Z. Khalilova str., 23, Baku, Azerbaijan

The Article definite the importance of develop the problem of creating a common system of European security in the modern situation. Analyses an international political situation in Europe in the XXI century in its strategic and military-political aspects. Also analyzes the processes and events that shape the world order in the new century in Europe with threats and challenges in modern situation, analyzes characteristics, principles of modern European security system. The main participants in the construction of the European security system given the importance of the participation of the United Nations, the European Union, the OSCE, NATO in building a common European security system and assessed the problems of European security.

The decisions taken to create a European army are steadily leading to a further split in Europe with far-reaching consequences. A new military step taken by the Council of Europe could put the militarization of the EU on an irreversible path le ading to a new round of an unrestrained arms race, to a new "cold war". The references of the EU leaders to the fact that the "mobile rapid reaction forces" they create are defensive in nature and are intended to eliminate the consequences of natural disasters, provide humanitarian assistance and maintain peace, do not inspire confidence in their equipping with the newest types of deadly weapons and their means of delivery areas of "crisis situations".

Militarization of Europe does not contribute to strengthening the role of the UN as an instrument of peace, strikes a new blow at the OSCE, entails another round of mistrust towards European structures, especially from countries that are left aside integration processes in Europe.

Current trends in world development have a negative impact on global and European processes, which causes serious concern among politicians concerned that "the population of the European continent becomes hostage to someone else's game when bets are made overseas, and Europeans will have to pay".

Key words: *European security, International security, European Union, modern architecture of security.*

Цирфа
Юлія Анатоліївна

Специфіка патерна управління в контексті становлення зовнішньополітичної ідентичності держави

УДК 327:[352/357].07+316.42]:005.3](477)(045)
DOI https://doi.org/
10.24195/2414-9616-2018-3-75-80

Цирфа Юлія Анатоліївна
кандидат політичних наук,
асистент кафедри міжнародного регіонознавства
Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
вул. Мельникова, 36/1,
Київ, Україна

Нині в Україні розгортається масштабний соціально-політичний конфлікт, який пронизує всі найважливіші сфери суспільного життя, торкаючись основних зрізів управлінського мислення всередині держави та під час реалізації її зовнішньої політики. Тому в період транзитивного розвитку держави важливим є вибудовування належних патернів організації управлінської діяльності та соціального розвитку як ключового базису становлення зовнішньополітичної ідентичності актора міжнародних відносин.

Мета дослідження полягає у визначенні специфіки патерна управління в умовах кризи та його впливу на становлення зовнішньополітичної ідентичності держави на основі аналізу взаємодій на рівні «держава – соціум» у транзитивних умовах внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку України.

Методи дослідження: системний аналіз, котрий дозволив дослідити соціально-політичні особливості впровадження патернів управління на державному та міжнародному рівнях; абстрактно-логічний та індуктивний методи, метод аналізу та синтезу, що сприяли виявленню владно-політичної організації й інституціоналізації просторової структури антикризового управління й встановленню принципів формування сучасного патерна останнього в контексті вибудовування зовнішньополітичної ідентичності держави.

У результаті проведеного дослідження доведено, що сучасний патерн антикризового управління в Україні має вибудовуватися з урахуванням внутрішньо- та зовнішньополітичних флуктуацій. В основу такого патерна має бути покладено інтенсивну взаємодію органів влади та суспільства, інтереси котрого повинні реалізовуватися на державному рівні. Екстраполяція цих інтересів на міжнародній арені дозволяє сформувати статичну модель зовнішньополітичної ідентичності держави.

Виявлено, що функціональна діяльність, адекватність і ефективність роботи органів державної влади пов'язані не тільки з належною реалізацією їхніх внутрішніх функцій і завдань, а й визначаються на рівні їхньої взаємодії й співпраці з іншими публічно-правовими інститутами влади щодо досягнення загальнодержавних і національних цілей і завдань, здійснення єдиної внутрішньої політики держави та відстоювання затвердженого зовнішньополітичного курсу у світі.

Визначено, що сформована система взаємодій на рівні «суспільство – держава» дозволяє органам державної влади керуватися єдиною моделлю зовнішньополітичної ідентичності на світовій арені, використовуючи соціум як ключову основу становлення певного «Я» суб'єкта, відмінного від значимих для нього «Інших».

Ключові слова: *патерн управління, зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, органи влади, владні відносини.*

Вступ. Під впливом стрімких тенденцій і змін, з якими стикається людство у XXI столітті, сучасні суспільства переживають глобальні та локальні перетворення. Умови та способи їх функціонування постійно трансформуються, адже зміни, що відбуваються у світі, стосуються всіх без винятку сфер життєдіяльності соціумів. Такі зміни наразі також відбуваються в Україні й супроводжуються прискоренням соціальної еволюції, яка виражається невизначеністю суспільних процесів. За таких умов послаблюється, а інколи й втрачається адаптивна здатність органів державної влади вчасно реагувати на такі виклики, що призводить до постійного загострення суперечностей і розгортання кризових явищ.

Можна стверджувати, що суспільно-політична криза, яка розгорілася в Україні в 2013–2014 роках, зрушила з місця трансформаційні процеси в соціумі. Громадяни нашої держави почали усвідомлювати, що влада та суспільство – це не дві протилежні сили, а взаємозалежні системи [4], які мають розвиватися й функціонувати паралельно, забезпечуючи синергію розвитку ключових елементів держави й становлення її ідентичності. На жаль, подальші події показали слабкість процесів, що відбуваються, і підтвердили здатність пострадянської системи владно-суспільних відносин до самовідтворення в умовах соціально-політичного й економічного дисбалансу розвитку держави та проведення реформ. Отже, під час транзитивного періоду становлення суспільства, котрий наразі проходить Україна, всеохоплюючий соціально-політичний конфлікт, який пронизує всі найважливіші сфери суспільного життя, виявився ключовою кризовою домінантою й став основним елементом розгортання загальнодержавної системної кризи та ствердження зовнішньополітичної ідентичності нашої держави на глобальному рівні.

Системні дослідження державного управління за таких умов містять обґрунтування впливу чинників визначення якості й ефективності його здійснення, акцентуючи увагу на важливості адекватних патернів (від англ. pattern – модель, зразок, шаблон) організації суспільства як ключового базису становлення державної ідентичності. Такий патерн у контексті нашого дослідження може бути

визначений як форма організації антикризового управлінського мислення й діяльності [11, с. 11–12] у період транзитивного розвитку держави в контексті переформатування її внутрішньої політики та формування зовнішньополітичної ідентичності.

Мета та завдання. Отже, мета нашого дослідження полягає у визначенні специфіки патерна управління в умовах кризи та його впливу на становлення зовнішньополітичної ідентичності держави на основі аналізу взаємодій на рівні «держава – соціум» у транзитивних умовах внутрішньо- та зовнішньополітичного розвитку України.

Методи дослідження. Методика дослідження у своїй основі містить системний аналіз, котрий дозволив автору дослідити соціально-політичні особливості впровадження патернів управління на державному та міжнародному рівнях. Також було застосовано абстрактно-логічний та індуктивний методи, метод аналізу та синтезу, що сприяли виявленню владно-політичної організації й інституціоналізації просторової структури антикризового управління й установленню принципів формування сучасного патерна останнього в контексті вибудовування зовнішньополітичної ідентичності держави.

Результати. Завдяки аналізу наявних теоретичних напрацювань із цієї тематики можна констатувати, що в загальному вираженні політико-правовий патерн розвитку держави як окремого суб'єкта характеризується кількома параметрами: суверенність політико-правового простору; безперервність, однорідність і цілісність політико-правового простору; територіальна обмеженість, тобто наявність лімітованого простору; системно-структурний і функціональний характер існування; внутрішня єдність політико-правового простору; зовнішня єдність (наявність визначеної зовнішньополітичної ідентичності під час участі держави в міжнародних відносинах); спадкоємність під час формування та розвитку політико-правового простору [9, с. 395–396]. Цей патерн зумовлює специфіку інституціоналізації системи управління на основі політичних впливів і взаємодій, розвитку правових режимів і механізмів публічного управлінського впливу на суспільні відносини як на всій суверенній території держави, так і в межах певного регіону чи локального ареалу, формування процедур і технік прийняття управлінських рішень і їх реалізації у процесі здійснення владного впливу тощо.

Соціально-політичні наслідки наявності подібних патернів відображаються на громадській організації й процесах управління, зумовлюючи інституціоналізацію адекватної їм структури організації й управління, яка відтворює їх як через елементи і взаємозв'язок останніх, так і через наявність єдиної цілісності. Так, наприклад, патерн політичного панування реалізовується за допомогою різних політичних інститутів. Процес його імплементації виявляється як нескінченне перетворення патерна на структуру, а також як відтворення системи як цілого, що еволюціонує в часі. Такий патерн на практиці може бути представлений як функціонування конкретної форми політичної організації. Отже, мета державного управління в цьому сенсі полягає у виявленні визначеності патерна й застосування її в усіх формах політичної структури й процесуальності [3, с. 21].

Таким чином, сучасна проблематика антикризового управління в Україні також полягає не стільки у висвітленні принципів організації й функціонування системи органів державного управління, скільки в розумінні сутності й сенсу (іншими словами, соціально-історичного призначення) антикризового державного управління в умовах внутрішньо- та зовнішньополітичних флуктуацій.

Окремі дослідники зазначають, що всі соціально-політичні системи набувають стійкості, а процеси управління – адекватності на основі власного, часто унікального, патерна, що виникає природним чином, стихійно, базуючись на законах самоорганізації [9, с. 401]. У цьому разі спроби нейтралізувати системні деструкції за допомогою впливу абстрактно правильної, але системно неадекватної політичної свідомості приречені на провал, причому подібна парадоксальність може загрожувати існуванню цілісності як такої, незважаючи на формальну правильність управлінських впливів на систему [2, с. 203]. Отже, системна організація суспільства й процеси антикризового управління повинні бути адекватними ментальній моделі соціуму, спиратися на неї й інституційно втілюватися в межах соціального буття суспільства задля того, щоб відтворювати домінуючий патерн політичної організації й форму управління. Адекватність ментальної моделі й собі може мати подвійну сутність, тобто для її вироблення може застосовуватися емпіричний шлях осмислення, заснований на можливостях зміни системи управління за рахунок трансформації чи введення нових політичних компонентів, які очікувано вплинуть на домінантний патерн. Крім того, теоретичне осмислення ментальної моделі соціуму може дати можливість модифікувати її будь-яким доступним способом [3, с. 24], первинно легітимізувавши політичне втручання.

З урахуванням зазначених факторів до параметрів сучасного патерна антикризового управління в контексті становлення зовнішньополітичної ідентичності держави слід віднести цілісність і єдність; публічно-правовий і полісуб'єктний характер функціонування; транзитивність політичних процесів; цільову спрямованість і результативність; мережеву організацію міжнародних наративних практик, що реалізовуються на основі інформаційно-комунікативних технологій і розширення залученості вітчизняних високопосадовців до процесів розбудови регіональних і глобальних міжнародних відносин.

У загальному, початковому значенні, тобто на теоретико-методологічному рівні сприйняття, цілісність патерна антикризового управління стосується об'єкта дослідження, утвореного шляхом налагодження взаємозв'язків між його частинами, що володіє якісно новими властивостями й загальносистемними характеристиками. При цьому такі властивості не притаманні кожній окремій частині чи простій сумі таких частин. Вони з'являються в рамках цілого як сукупний результат їх взаємного й узгодженого функціонування [2, с. 32–33]. Слід зазначити, що твердження стосовно відсутності загальносистемних властивостей у кожної окремої частини й у простої суми таких частин не означає, що ці загальні властивості не виражаються в частинах цілого на рівні його підсистем. Окремі дослідники заперечують існування абстрактних частин, адже будь-яка частина завжди набуває властивостей конкретного цілого [8, с. 125]. Внутрішня детермінація цілого на основі поєднання його частин означає, що ці частини взаємопов'язані, а їхні взаємодії зумовлюють інтегральні характеристики цілого. Інтегративну роль цілого у зв'язку із цим слід визначати, зважаючи на те, що властивості й процеси функціонування кожної частини детермінуються їх органічним зв'язком, тобто цілим. Наскільки міцний цей зв'язок і його вищий продукт (ціле), настільки його частини мають специфічні для такого цілого властивості [2, с. 37].

Отже, слід ураховувати, що в системі державного управління рівні владно-політичної організації й гілки публічно-правової діяльності виступають як відносно автономні частини (підсистеми), котрі характеризуються не тільки з погляду функціональної реалізації їхніх компетенцій, а й із погляду їх співвідношення з іншими елементами (підсистемами) і цілим. У загальному сенсі функціональна діяльність, адекватність і ефективність того чи іншого органу чи структури державної влади пов'язані не тільки з належною реалізацією їхніх внутрішніх функцій і завдань, а й визначаються на рівні їхньої взаємодії й співпраці з іншими публічно-правовими інститутами влади щодо досягнення загальнодержавних і національних цілей і завдань, здійснення єдиної внутрішньої політики держави (економічної, соціальної, культурної, оборонної, правоохоронної, екологічної тощо) і відстоювання затвердженого зовнішньополітичного курсу.

Отже, єдність системи антикризового управління на рівні держави має два виміри – зовнішній і внутрішній. Перший підтверджує, що державне управління в умовах кризи виконує в суспільстві інтегративну системоутворюючу роль. Цей вид управління є найважливішим серед інших видів управлінської діяльності, адже може вважатися однопорядковим порівняно з іншими видами управління, оскільки покликаний визначати їх державний і соціально-політичний статус, характер і межі впливу, а також зміст практичних взаємодій. Процес корегування інших видів управління із загальнодержавним забезпечує раціональну, ефективну й стабільну якість суспільних відносин. Такий підхід до кооперативної, спільної співпраці та розвитку різних видів управління в різних сферах життєдіяльності соціуму формує патерн антикризового управління як цілісного, узгодженого процесу, що враховує й реалізовує життєво важливі інтереси в системі «особистість – суспільство – держава» [7, с. 88]. Крім того, інтеграція міжсуб'єктних відносин співробітництва з усіма видами управління становить важливий ресурс у процесі раціоналізації й ефективності самого державного управління, його якісної еволюції й розвитку з урахуванням сучасних умов і потреб суспільної системи. Формування зворотного зв'язку, особливо на основі мережевої організації комунікацій, не менш актуальне для вдосконалення позицій держави на міжнародній політичній арені, ніж оптимізація прямих, структурно-ієрархічних взаємодій і протидія політичним інструментам впливу. У цьому разі сформована зсередини єдина система взаємодій на рівні «суспільство – держава» дозволяє органам державної влади керуватися єдиною моделлю зовнішньополітичної ідентичності на світовій арені, використовуючи соціум як ключову основу становлення певного «Я» суб'єкта, сконструйованого за законами холістської природи розвитку акторів міжнародних відносин.

Отже, другий, внутрішній вимір єдності системи антикризового управління на рівні держави відображає внутрішньо узгоджений механізм функціонування всіх інститутів і структур управління, розосереджених як по вертикалі, так і по горизонталі. При цьому важливо, що всі публічно-правові інститути державного управління являють собою складну організовану «пірамідальну» систему, у межах якої повинні бути узгоджені як внутрішні взаємозв'язки координації та співпраці, підпорядкування й субординації між цими органами, так і спільні управлінські впливи, спрямовані на керований об'єкт. Саме встановлення стійких внутрішньосистемних відносин, що активно відтворюються (адже засновані на раціоналізації й ефективності), у цілому забезпечує високий рівень антикризового управління. У цьому сенсі цілком справедливим є твердження про те, що наявність взаємин між різними інститутами державного управління практично забезпечує владно-політичний статус державних органів і матеріалізує результат їхнього функціонування в процесі налагодження соціальних взаємодій [8, с. 123].

Слід констатувати, що в останні роки розвиток вітчизняної політико-правової організації супроводжується розпадом безлічі організаційних, виробничих, кооперативних, інформаційних, контрольних та інших взаємозв'язків, тому проблема відносин між усіма публічно-правовими інститутами влади набуває особливої гостроти. Радикальна трансформація інституційної системи

державного управління, зміна форм і способів організаційних взаємодій її елементів, вироблення нових технологій стратегічної співпраці різних органів влади з метою досягнення загальносуспільних цілей призвели до того, що були зруйновані необхідні відносини як усередині системи державної влади, так і відносини зворотного зв'язку щодо взаємодії держави та різнорідних інститутів громадянського суспільства.

Отже, однією з основних характеристик сучасного патерна державного управління є транзитивність владно-політичних процесів. Останнім часом транзитивність переходу якісних характеристик цих процесів у певну ідеологічну систему зумовлює переміщення різноманітних культурних моделей і технологій управління з одних геополітичних і геоюридичних систем до інших, причому цей процес відбувається без урахування просторово-часових і соціально-культурних умов життєдіяльності суспільства [5, с. 47–48]. Тому саме транзитивний стан української державності зумовлює головну вимогу до алгоритму екстраполяції ключових ідентитетів актора на світовій політичній арені – необхідність формування власних стратегічних орієнтирів розвитку, що відповідають забезпеченню зовнішньополітичної передбачуваності, стабільності соціально-політичної системи та національної безпеки держави.

Крім цього, важливо відзначити транзитивний характер процесу розвитку регіональних систем владно-суспільних взаємодій: у контексті адміністративно-територіального реформування й процесів децентралізації окремі регіони перебувають на стадії трансформації свого політичного устрою, правил і моделей владно-політичної взаємодії як у їхніх межах, так і під час налагодження відносин регіональних публічно-правових суб'єктів влади із центральними владними органами й структурами. Транзитивність регіональних просторів також характеризується конвергенцією політичних процесів (тобто змішуванням суперечливих, різновекторних тенденцій) [6, с. 142]. З одного боку, у регіональному політичному процесі переважає адміністративний моноцентризм, який домінував у регіональній політичній системі практично до 2014 р., забезпечуючи внутрішньополітичну стабільність і певну єдність політичної еліти. Однак ця стабільність супроводжувалася соціально-політичним і економічним застоєм, латентністю соціальних і політичних конфліктів. З іншого боку, імплементація процесів децентралізації дозволяє трансформувати адміністративне значення регіонального центру, зменшуючи його вагу й таким чином відтісняючи безапеляційні раніше владні впливи місцевих політичних еліт. Отже, цілком очевидно, що усунення їхніх лідерів означатиме зменшення політичного тиску на регіональну владу й зрештою можливу зміну політичного ландшафту в регіонах. Хоча на рівні регіонів наразі ще не сформовано нової професійної управлінської еліти, здатної забезпечити єдність сприйняття державної ідентичності в рамках регіональних соціальних груп, що часто гальмує процес формування зовнішньополітичної ідентичності зсередини й стає причиною вибудовування політично й соціально розшарованих політик і програм на міжнародній арені.

За умов нестабільності регіональних і глобальних міжнародних відносин модерні патерни управління в Україні мають публічно-правовий характер і послуговуються чіткою правовою регламентацією управлінського процесу. З одного боку, це створює формальні юридичні рамки стандартизації та регламентації управлінського процесу, формує захисні механізми, що мають запобігати зловживанню владою (використанню управлінського потенціалу того чи іншого інституту не за призначенням, для досягнення інших, незапланованих цілей, задля реалізації політичних інтересів тощо) або перевищенню посадових повноважень (наприклад, під час досягнення управлінського результату з перевищенням обсягів застосованих матеріальних, владних, організаційних ресурсів).

Цільова спрямованість управління сьогодні визначається його перманентною скерованістю на реалізацію заданих параметрів, досягнення певного стану розвитку суспільної системи [8, с. 118]. Управлінський процес і собі пов'язується із цільовими характеристиками, причому функціонування різних рівнів владно-політичної організації, так само, як і гілок державного управління, має розглядатися не тільки з погляду їх функціональної спрямованості й структурно-ієрархічної підпорядкованості, а й у контексті їхнього співвідношення із цілісною системою, тобто в якості функціонально діючої цілісності, яка передбачає відносну функціональну автономність різних публічно-правових підсистем. При цьому взаємозв'язки різних органів і структур державного управління мають корелятивний характер, що передбачає взаємне перетворення властивостей підсистем управління як під їхнім впливом одна на одну, так і під впливом цілісності управлінської системи, її загальносистемних цілей і завдань.

Таким чином, трактування антикризового управління як системно-функціональної цілісності в контексті наявності формотворчих наслідків такого управління для зовнішньополітичної ідентичності держави характеризується з погляду інституціональної організації завдяки його структурно-функціональній та ієрархічній побудові, формі функціонально діючих елементів, режиму функціонування різних підсистем і їхній взаємодії одна з одною. Натомість результативність управлінської діяльності в цьому контексті визначається на основі досягнення конкретних показників і реалізації чітко визначених завдань. Ця діяльність оцінюється не тільки з погляду витрат і термінів досягнення результативності, а й відповідно до рівня адек-

ватності форм і технологій, що використовуються для вирішення конкретних цілей і завдань, і реального сприйняття окремих видів діяльності з боку інших акторів міжнародних відносин.

Звичайно, критерії результативності й ефективності управлінського процесу в різних сферах суспільної життєдіяльності вміщують якісно відмінні складники. Так, у контексті досліджуваної тематики критерії результативності й ефективності антикризового управління стосуються забезпечення політичної стабільності та мінімізації кількості негативних суспільно-політичних наслідків такого управління на державному рівні. При цьому політична стабільність відображає такий досягнутий якісний стан, за якого відсутні чи мінімізовані різного роду політичні конфлікти та боротьба політичних сил за здійснення владного впливу в контексті репрезентації базової моделі зовнішньополітичної ідентичності держави на світовій політичній арені [10, с. 135]. У діяльності державних органів влади соціально-політична стабільність є критерієм вибору між економічними й соціальними цілями державної політики, наприклад, показником вибору між перерозподілом коштів на користь відсталих регіонів із метою підвищення рівня зайнятості чи вирішення соціальних питань і максимізації темпів економічного зростання в державі. Цей складник сучасного патерна антикризового управління на зовнішньополітичному рівні зумовлює формування програмно-цільового планування регіонального та глобального курсу держави з паралельним обмеженням впливів окремих політичних еліт і досягненням балансу підтримки в рамках соціуму.

Полісуб'єктна природа модерного управління полягає в тому, що воно здійснюється низкою взаємозалежних інституцій і установ, котрі в рамках своєї функціональної діяльності утворюють цілісну систему державно-правової регламентації суспільних відносин [8, с. 132]. Очевидно, що система державної влади єдина, проте є чимала кількість суб'єктів, уповноважених на реалізацію цієї влади. Тому державне управління являє собою багаторівневу систему владно-політичних і правових відносин, у межах якої видається неможливим виділення одного управлінського суб'єкта, адже вона є досить складною, цілісною системою взаємодій управлінських органів та інституцій щодо досягнення соціально значимих результатів [8, с. 133]. Отже, зміст антикризового управління розкривається як через системні взаємозв'язки владних інституцій, так і крізь призму ієрархічної системи управлінських повноважень, що відображають усю взаємопов'язану сукупність владно-політичних можливостей держави здійснювати управлінський вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування та стимулювання процесу становлення єдиної зовнішньополітичної ідентичності держави.

Висновки. Таким чином, якість і ефективність функціонування системи антикризового управління нині повністю залежить від відповідності новітнього «патерна управління» сучасним умовам і тенденціям розвитку політичних процесів на рівні окремих територіальних одиниць і держави в цілому. Цей патерн, що включає визначені складники, повинен бути концептуалізований (у доктринально-нормативних документах і концепціях політичного розвитку) та інституціоналізований на нормативно-правовому рівні [9, с. 407]. Останнє, на нашу думку, забезпечує не тільки вдосконалення й належне втілення управлінського процесу, а й головно виступає формотворчою основою для розвитку управлінського мислення й діяльності. Основним політичним наслідком упровадження цього патерна є те, що він зумовлює інституціоналізацію адекватної структури владно-політичної організації й управління політичними процесами на державному рівні, елементи якої здатні системно й чітко апелювати до налагоджених взаємодій із соціумом із метою екстраполяції інтересів усього суспільства на міжнародній політичній арені, тобто задля формування статичного феномена зовнішньополітичної ідентичності держави в її відносинах зі значимими для неї «Іншими».

Отже, формування в Україні моделі ліберально-правової держави, котра має бути реалізована в рамках національного владно-політичного простору, повинне забезпечити високу ефективність державного апарату, сумірну з наявною в розвинутих демократичних країнах. Тому, вибудовуючи необхідний патерн антикризового управління, владна еліта, насамперед, має відтворити належний рівень ефективності державної діяльності та її незалежність від кон'юнктурних політичних впливів і забезпечити відповідність державної діяльності високим сучасним світовим стандартам забезпечення прав і свобод людини та громадянина [1] й розвитку суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
2. Абрамова Н.Р. Целостность и управление. М.: Наука, 1974. 248 с.
3. Гулиев М.А., Сагова Л.А. Социально-технологические ресурсы управления постиндустриального общества: опыт системного анализа. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. 241 с.
4. Костецька Л.М. Політична криза публічного управління в Україні. Восточноевропейский научный журнал. Март 2017. № 15. URL: https://eesa-journal.com/2017/03/14/politichna-kriza-publichnogo-upravlinnya-v-ukra%D1%97ni/.
5. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии (Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода). Общественные науки и современность. 2000. № 5. С. 46–51.
6. Туровский Р.Ф. Основы и перспективы региональных политических исследований. Политические исследования. 2001. № 1. С. 138–156.

7. Шихвердиев А.П., Гусятников Н.В., Беликов И.В. Государство как объект корпоративных отношений. М.: Изд. центр «Акционер», 2001. 192 с.

8. Albert M., Buzan B. International relations theory and the «social whole»: Encounters and gaps between IR and sociology. International Political Sociology. 2013. № 7. P. 117–135.

9. Chenery H., Taylor L. Development patterns among countries and over time. Review of Economics and Statistics. 1968. № 4. P. 391–416.

10. Rosenthal U. Political order: Rewards, punishments and political stability. Rotterdam: SIJTHOFF & NOORDHOFF, 1978. 286 p.

11. Trondal J. Dissecting international public administration. ARENA Working Paper. 2016. № 2. 20 p.

REFERENCES:

1. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950. Available at: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.

2. Abramova N. R. (1974). Tselostnost i upravlenie [Integrity and management]. Moscow: Nauka [in Russian].

3. Guliev M.A., Sagova L.A. (2008). Sotsialno-tekhnologicheskie resursy upravleniia postindustrialnogo obshchestva: opyt sistemnogo analiza [Social and technological resources of the postindustrial society management: Experience of the system analysis]. Rostov-on-Don: Feniks [in Russian].

4. Kostetska L.M. (2017) Politychna kryza publichnoho upravlinnia v Ukraini [Political crisis of public administration in Ukraine]. Vostochno-Evropeiskii nauchnyi zhurnal, no. 15 [in Ukrainian]. Available at: https://eesa-journal.com/2017/03/14/politichna-kriza-publichnogo-upravlinnya-v-ukra%D1%97ni/.

5. Kuznetsov I.I. (2000) Paradigma tranzitologii (Pliusy i minusy obiasnitelnoi kontseptsii perekhodnogo perioda) [Paradigm of transitology (Advantages and disadvantages of the explanatory concept of the transitional period)]. Obshchestvennye nauki i sovremennost, no. 5. Pp. 46–51 [in Russian].

6. Turovskii R.F. (2001) Osnovy i perspektivy regionalnykh politicheskikh issledovanii [Fundamentals and prospects of regional political studies]. Politicheskie issledovaniia, no. 1, pp. 138–156 [in Russian].

7. Shikhverdiev A.P., Gusiatnikov N.V., Belikov I.V. (2001). Gosudarstvo kak obekt korporativnykh otnoshenii [State as an object of corporate relations]. Moscow: Izd. tsentr «Aktsioner» [in Russian].

8. Albert M., Buzan B. (2013) International relations theory and the «social whole»: Encounters and gaps between IR and sociology. International Political Sociology, no. 7, pp. 117–135.

9. Chenery, H.B., Taylor, L. (1968) Development patterns among countries and over time. Review of Economics and Statistics, no. 4, pp. 391–416.

10. Rosenthal U. (1978). Political order: Rewards, punishments and political stability. Rotterdam: SIJTHOFF & NOORDHOFF.

11. Trondal J. (2016). Dissecting international public administration. ARENA Working Paper, no. 2.

Specific features of the management pattern while forming the foreign policy identity of the state

Tsyrfa Yuliia Anatoliivna

PhD in Political Science,
Assistant at the Department of
International Regional Studies
of the Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University
of Kyiv
Melnykova Str., 36/1, Kyiv, Ukraine

Nowadays, a large-scale social and political conflict in Ukraine influences all the most important spheres of public life touching on key segments of management thinking within the state and during the implementation of its foreign policy. Accordingly, during the transitional period of national development it is important to build proper patterns organizing management and social development as a key basis to form the foreign policy identity of an actor of the international relations.

The purpose of the study is to determine the specific features of the management pattern under the crisis conditions and its impact on the formation of the foreign policy identity of the state on the basis of the analysis of interactions at the "state – society" level in the transitional period of the internal and external political development of Ukraine.

Research methods are as follows: systematic analysis which allows to study social and political peculiarities of implementation of the management patterns at the state and international levels; abstract and logical and inductive methods, the method of analysis and synthesis that help to identify the power and political organization and institutionalization of the spatial structure of anti-crisis management and to establish the principles of formation of its modern pattern in the context of building of the foreign policy identity of the state.

Consequently, the study proves that the current pattern of anti-crisis management in Ukraine should be built with respect to domestic and foreign policy fluctuations. This pattern should be formed on the basis of intensive cooperation between the public authorities and society, as the latter's interests are to be implemented at the state level. Extrapolation of these interests on the international arena allows to form a static model of the foreign policy identity of the state.

Functional activity, adequacy and efficiency of public authorities are revealed to be connected not only with the proper realization of their internal functions and tasks, but also with their interaction and cooperation with other public power institutions while achieving all-state and national goals and tasks, implementing a consistent internal policy of the state and defending the approved foreign policy course in the world.

The developed system of interactions at the "state – society" level is determined to allow state authorities guiding by a single model of foreign policy identity on the world arena while using the socium as the key basis of the formation of a certain "I" of a subject to be different from the significant external "Others".

Key words: *management pattern, foreign policy identity, state, society, public authorities, power relations.*

НОТАТКИ

Наукове видання

ПОЛІТИКУС

Науковий журнал

Випуск 3

Коректура • *С. Корзун*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Формат 60х84/8. Гарнітура Arimo.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 9,79. Ум.-друк. арк. 9,53.
Підписано до друку 29.06.2018 Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.